

Хмельницька міська організація
Національної спілки краєзнавців України

В. К. Приходько

**З історії повстання
українського університету
в Кам'янці на Поділлі**

*Упорядник та автор передмови
В. Р. Адамський*

Хмельницький
2012

УДК 378.4(477.43/44)КПУ(09)
ББК 74.03(4Укр-4Хме)6,215.1
П 77

Рекомендовано до друку
Правлінням Хмельницької міської організації
Національної спілки краєзнавців України
(протокол № 8 від 16 листопада 2012 р.)

Рецензенти:

Григоренко О. П. – доктор історичних наук, професор
Телячий Ю. В. – кандидат історичних наук, доцент

П 77 Приходько В. К. З історії повстання українського університету в Кам'янці на Поділлі / Віктор Кіндратович Приходько ; упорядник та автор передмови В. Р. Адамський. – Хмельницький : ПП Заколотний М. І., 2012. – 103 с.

ISBN 978-966-2597-16-5

У споминах відомого науково-освітнього та громадсько-політичного діяча В. К. Приходька читач ознайомиться з оригінальним поглядом сучасника на процес заснування та діяльності Кам'янець-Подільського державного українського університету. В авторській редакції праця публікується вперше.

Видання розраховане на широкий загал читачів і буде цікавим усім, хто цікавиться історією України.

УДК 378.4(477.43/44)КПУ(09)
ББК 74.03(4Укр-4Хме)6,215.1

ISBN 978-966-2597-16-5

© В. К. Приходько
© В. Р. Адамський,
упорядник та автор
передмови, 2012
© К. Кравчук, художнє
оформлення, 2012

НАЦІОНАЛЬНЕ УНІВЕРСИТЕТСЬКЕ БУДІВНИЦТВО ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РР. У ВІЗІЇ В. К. ПРИХОДЬКА

Виступаючи із змістовними, хоча й надто лапідарними, нарисами з нагоди 50-річного ювілею літературно-публіцистичної та громадської діяльності В. К. Приходька, В. Січинський відмітив дві риси, які були сутнісно притаманними ювіляру та виокремлювали його з-поміж інших непересічних особистостей української еміграції. Перша крилася у незвичайній скромності Віктора Кіндратовича. „Досить сказати, – зауважував автор, підтверджуючи дану думку, – що ближчим приятелям взяло багато труду переконати В. Приходька, щоб він „погодився“ з фактом його ювілею та подав якісь головніші дати зі свого життя і діяльності”. Друга – це його неперевершений творчий хист, що знаково проявився в літературній спадщині, яка „принесла йому незвичайну і заслужену популярність між широкими колами українського громадянства”¹.

Грунтовний аналіз життєвого та творчого шляху В. Приходька ще чекає свого прискіпливого дослідника. Ми ж лише побіжно окреслимо головні етапні віхи його багатогранної діяльності на благо рідної Вітчизни.

Віктор Кіндратович Приходько народився 31 січня 1886 р. у с. Княжполі Баговицької волості Кам'янецького повіту Подільської губернії в українській родині фахового садівника. Навчання розпочав у початковій школі в Ярмолинцях, далі – студії у Приворотському духовному училищі (1895–1899 рр.) та в Подільській духовній семінарії (1899–1905 рр.), тобто в тих навчальних інституціях, де найдовше зберігалась „ не скаламучена національна стихія” і бурсацький побут старих українських шкіл. Вищу освіту здобув у 1912 р.,

¹Січинський В. Під сонцем Поділля. З нагоди 50-річного ювілею літературно-публіцистичної і громадської діяльності проф. Віктора Приходька // Свобода (Український щоденник). – Нью-Йорк, 1956. – 5 грудня.

закінчивши юридичний факультет Київського університету св. Володимира¹.

Трудову діяльність В. Приходько розпочав писарем у Подільській духовній консисторії. Потому працював на різних посадах у Волинському та Подільському земствах, виконував обов'язки судового слідчого з цивільних справ Кам'янець-Подільського окружного суду, а в період Першої світової війни став військовим слідчим у званні полковника².

Із 1906 р. В. К. Приходько включається до активної громадської роботи в якості члена Подільської „Просвіти“, зокрема 1909 р. бере участь у засіданнях просвітньо-економічного конгресу у Львові, де встановлює зв'язки з цілим рядом галицьких культурних діячів³. За поширення ідей „українського сепаратизму“ у В. К. Приходька та інших відомих громадських активістів Кам'янця-Подільського в травні 1914 р. жандармерія провела обшук та вилучила частину україномовної літератури. Наприкінці року слідство завершилось встановленням над Віктором Кіндратовичем нагляду поліції за місцем проживання терміном на один рік⁴.

¹Трембіцький А. Віктор Кіндратович Приходько – державний, громадсько-просвітницький і культурний діяч (до 120-річчя з дня народження) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 6: Матеріали круглого столу „Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі“. – С. 206.

²Легун Ю. В., Кравчук О. М. Друга частина спогадів В. Приходька „Під сонцем Поділля“ як історичне джерело // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / Завальнюк О. М. (голова), Войтенко В. І. (співголова), Баженов Л. В. (відп. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 106.

³Січинський В. Під сонцем Поділля. 3 нагоди 50-річного ювілею ...

⁴Лозовий В. С. Становлення та діяльність Подільської „Просвіти“ // Подільська „Просвіта“: історія і сьогодення: Збірник наукових праць за підсумками регіональної науково-краєзнавчої конференції, м. Кам'янець-Подільський, 2–3 червня 2011 року / [редкол.: О. М. Завальнюк (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – С. 5.

Лютнева 1917 р. революція в Росії, докорінно зламавши усталену систему соціальних відносин та об'єктивно започаткувавши новий етап національного відродження, наразі виявилася яскравим спалахом й особистого життя В. К. Приходька, коли йому довелося опинитися у самісінькому центрі політичних подій краю. Пізніше про цю величну добу він писав так: „У кожної людини напевне є якийсь період в житті, який вона згадує як найкращий час під оглядом особистим і громадським, час, коли їй довелося і пощастило розвинути й виявити в найбільшій мірі свої духові сили і здібності, коли їй пощастило знайти працю „по душі“, коли була повна гармонія між особистими нахилами і заінтересованностями та зовнішніми обставинами життя і праці.

Такий, на жаль, дуже короткий період в моєму житті датується роками 1917–20, коли мені довелося працювати на Поділлі, в Губерніяльній Земській (а по революції 1917 року – Народній) Управі, спочатку на посаді Завідуючого Відділом Народньої Освіти Подільського Губерніяльного Земства, а з початком 1918 року – на видатному становищі Голови Подільської Губерніяльної Народньої Управи. Тоді, власне, був той час і ті обставини, що дали мені можливість виявити широку ініціативу в різних ділянках українського культурно-національного життя на Поділлі і коли ця ініціатива оберталась у реальне діло”¹.

Після поразки визвольних змагань восени 1920 р. В. К. Приходько емігрує до Польщі. Попри надто непростий загальний морально-психологічний стан, що був притаманний більшості представникам української інтелігенції, він знаходить у собі сили, аби продовжувати державотворчу працю. У січні 1921 р. стає депутатом Ради Республіки, скликаної в Тарнові, обіймає посаду товариша міністра фінансів УНР на

¹Приходько В. К. Під сонцем Поділля: спогади /Упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ „Консоль”, 2011. – Ч. 2. – С. 113 – 114.

еміграції, керуючого Міністерством фінансів УНР¹.

Згодом, перебравшись до Чехії, Віктор Кіндратович викладає курс з місцевого самоврядування в Українській господарській академії у Подебрадах. У 1929 р. у спеціальній розвідці „Українська визвольна акція, її організація і програма” він розробляє та обґрунтовує питання Всеукраїнського національного конгресу і національного податку².

В. К. Приходько був одним із тих, хто 14 червня 1941 р. звертався з відозвою до українського народу, закликаючи патріотичні сили об'єднатися для відновлення Української держави. У період Другої світової війни увійшов до складу Українського Національного Комітету в Кракові – інституції, що опікувалася питаннями соціального забезпечення³.

По завершенні Другої світової війни у 1945 р. В. К. Приходько разом із сім'єю переїздить до Регенсбурга в Німеччині, а 1949 р. емігрує до Нью-Йорка, де впродовж десяти років працює в українському Конгресовому Комітеті⁴.

На межі 1960-70-х рр. В. К. Приходько не полишає української справи, продовжує гуртувати навколо себе однодумців, виступаючи одним із найактивніших організаторів і учасників Товариства подолян, створеного у Нью-Йорку при Українській Вільній Академії Наук. Головні зусилля товариства концентрувалися на проблемі видання регіонального наукового збірника⁵. Так продовжувалось до 5 лютого

¹Малюта О. „Просвіти” і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). – К.: Видавничий центр „Просвіта”, 2008. – С. 621.

²Січинський В. Під сонцем Поділля. З нагоди 50-річного ювілею ...

³Легун Ю. В., Кравчук О. М. Друга частина спогадів В. Приходька „Під сонцем Поділля” як історичне джерело ... – С. 106.

⁴Малюта О. „Просвіти” і Українська Державність ... – С. 621.

⁵Легун Ю., Кравчук О. Спогади В. Приходька: повернення на Батьківщину // Приходько В. К. Під сонцем Поділля: спогади / Упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ „Консоль”, 2011. – Ч. 2. – С. 3.

1982 р., коли на 97-му році життя перестало битися серце видатного подолянина. За розповідями рідних, практично до останніх своїх днів він не полишав літературної праці – весь час щось записував¹.

Над споминами за 1895 – 1907 рр. В. К. Приходько почав працювати ще у 1926 р. Вперше вони вийшли у світ через п'ять років під назвою „Під сонцем Поділля“. У передмові до видання автор, розглядаючи власний доробок головним чином „як нариси з історії українського руху“, так вмотивовував необхідність їх публікації: „Те, що я бачив і в чім брав участь, завсіди я уважав дуже важливим і дуже цікавим для майбутньої історії цього руху. Одначе, серед учасників і діячів того руху я бачив людей значно старших і поважніших від себе і навіть звик до тієї думки, що хтось із них подасть колись докладну історію українського культурно-національного і громадсько-політичного життя на Поділлі.

Можливо, що, при „нормальних умовах“, так би воно й було.

Тим часом, страшна хуртовина, що зірвалася над Росією та Україною у 1917 році, цілком „переплутала“ усі карти.

Як побачить читач далі, майже вся старша генерація українських діячів на Поділлі вже вимерла.

Що ж до молодшої генерації, до якої зачисляю й себе, то, в наслідок світової війни, революції та ворожої окупації України, вона в дуже значній своїй частині упала в боротьбі, а та, що залишилась у живих, – розпорошилась ген по цілому світі, далеко від Рідної Землі, часто перебуваючи в умовах, при яких годі думати про писання спогадів.

Але мало того, кількарічна громадянська війна в Україні мала своїм наслідком також те, що тут загинуло сила матеріалів та документів, які стосуються до

¹Легун Ю., Кравчук О. Спогади В. Приходька: повернення на Батьківщину ... – С. 4.

українського руху взагалі і на Поділлі, зокрема. Так що майбутній історик цього руху – такого важливого і цікавого – дістане до своїх рук лише якісь випадкові і незначні уривки. А для багатьох моментів і епізодів цього руху – єдиним „матеріалом” залишилася лише пам’ять про них свідків та учасників.

При таких умовах, я вважав не тільки можливим, а навіть морально обов’язковим для себе записати те, що заховалося в пам’яті моїй з минулого”¹.

Прикметно, що перша частина споминів, написана надзвичайно живо і цікаво, з теплим почуттям та великою симпатією до людей праці та обов’язку, витримала чотири прижиттєвих видання. Звертаючись до читача крізь плин тринадцяти років, коли Україна пережила великий голод, масові політичні репресії та вела одну з найжахливіших в її історії воєн, В. К. Приходько констатував: „Ясно, що під оглядом якогось зв’язку з минулим життям, якоїсь традиції залишилось там дуже мало. Тим більшим обов’язком нашим – тих, що ще живуть, що захоронились, відтворити й зафіксувати образ нашого, українського, Поділля”².

Третє видання, що вийшло в світ у Регенсбурзі (Німеччина) в 1947 р., автор супроводжує надто лаконічним вступним словом, яке, втім, доволі промовисто пояснювало причини необхідності чергового видання: „Habeant suam fatam libella” – казали ще старі Римляни: книжки мають свою долю. Така доля – але лиха – спіткала друге видання „Під сонцем Поділля”. Цілий готовий наклад його пропав у воєнній завірюсі 1945 року. В моїх руках залишився лише один примірник, з якого й передруковується з деякими доповненнями і незначними поправками це, третє, видання”³.

¹Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. – Нью-Йорк – Мюнхен: Видавництво „Криниця”. – 1967. – Ч. 1. – С. 7 – 8.

²Там само. – С. 9 – 10.

³Там само. – С. 10.

Врешті, четверте Нью-Йоркське видання 1967 р. у планах В. К. Приходька задумувалось як вихід у світ першої частини у зв'язку з тим, що прийшов час випустити частину другу. Цій другій частині споминів, що охоплювали період 1907 – 1920 рр., автор надавав великого значення і ваги, оскільки вона включала „головно добу національного відродження України та становлення Української Держави”¹.

Над цим періодом В. Приходько працював з 1960 р., однак видати за життя цю частину матеріалів він так і не зумів. Причиною тому, найвірогідніше, послужили фінансові проблеми².

І лише у 2011 р. завдяки старанням Вінницьких науковців Ю. Легуна та О. Кравчука друга частина споминів, що зберігається в архіві Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США) дійшла до масового читача. Аналізуючи різні знакові події тогочасного буття, автор, коли мова заходила про проблему заснування та становлення Кам'янець-Подільського державного українського університету, обмежувався короткою фіксацією подій, відсилаючи зацікавленого читача до окремої праці, в якій спеціально розглядався цей сюжет. „Це була окрема і важлива справа (організація Кам'янець-Подільського державного українського університету – В. А.) і я пізніше присвятив їй спеціальний спогад, з різними деталями. Цей спогад був друкований у 1935 році в журналі „Наша культура” у Варшаві, що його редагував і видавав проф. д-р Іван Огієнко, а нині – Митрополит Іларіон. Тоді ж спогад вийшов окремою брошурою. З огляду на те, тут я не буду писати про цю справу, одсилаючи читачів до цієї окремої праці, що може вийде колись як додаток до „Спогадів”³.

¹Там само.

²Легун Ю., Кравчук О. Спогади В. Приходька: повернення на Батьківщину ... – С. 4.

³Приходько В. К. Під сонцем Поділля: спогади /Упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ „Консоль”, 2011. – Ч. 2. – С. 225.

Останню роботу було написано ще в 1928 р., коли виповнилось десять років з дня урочистого відкриття вищого навчального закладу на Поділлі. В. Приходько досить ретельно готував працю до друку, самостійно відшуковуючи фотоматеріали, які б додатково ілюстрували публікацію. Про це свідчить, зокрема, його лист на адресу Л. Т. Білецького: „Можливо, що мої спомини про Ун-т в Кам'янцідесь удасться пристроїти. Ви були першим деканом і я хотів-би умістити – коли взагалі це вдасться – також Вашу фотографію, як одного з діячів Ун-ту. Тому ласкаво прошу не одмовити прислати мені Вашу фотографію. Може маєте фот. інших проф. Ун-ту і перших деканів, а також фотогр. самого будинку – прошу ласкаво позичте мені – я Вам по використанню поверну. Вашу фотографію – бажано з тих часів – прошу прислати, по можливості негайно”¹.

Навесні 1935 р. І. Огієнко у Варшаві приступив до підготовки першого числа нового часопису „Наша культура”, який ставив за мету висвітлення історії та культури нашої минувшини². У контексті цього завдання особливої ваги надавалося добрим споминам „зі світлих і героїчних моментів нашого творчого життя, що бадьорять нам духа й заохочують до будівництва” та „мають велике виховне національне значення”³. Вважаючи державний університет на Поділлі „найкращою культурною установою” українського громадянства, І. Огієнко публічно звернувся із сердечним проханням до професорів, доцентів, асистентів й урядовців навчального закладу прислати різні матеріали про життя інституції (фотографії, газетні статті, біографії і т. ін.)⁴.

¹Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 40.

²Там само. – Спр. 52. – Арк. 10.

³Редакція. Національна освіта й наші завдання // Наша культура (Варшава). – 1935. – Книга 1. – С. 4.

⁴О-ко І. Від редакції й адміністрації. Кам'янець-Подільський Державний Український Університет // Наша культура (Варшава). – 1935. – Книга 5. – С. 336.

Не покладаючись лише на публічні звернення, Іван Іванович піднімав це питання і в приватному листуванні. Звертаючись до колишнього декана історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського університету Л. Т. Білецького, він запрошував його до активної роботи в новому журналі¹ та просив його, в свою чергу, залучати до співробітництва „кого тільки уважатиме за творчу силу”. Щодо праці Віктора Кіндратовича, то І. Огієнко зробив окрему примітку: „До „НК.” дуже треба б споминів про Кам'ян. Унів. В. Приходько має готові, – попросіть дати”².

На прохання Л. Білецького надіслати до редакції підготовлений матеріал Віктор Кіндратович відгукнувся позитивно. Після того, як про це стало відомо І. Огієнкові, він особисто 21 червня 1935 р. звернувся до автора з проханням пришвидшити подання праці: „Пише мені проф. Білецький, що Ви обіцяли прислати мені свої спомини про Кам'янецький Університет. Сердечно Вам дякую й прошу поспішити з присилкою. „НК” стоїть іще більше як зле, тому в засаді гонорарів не даю; але Вам якось вишкребу щось і конечно пришлю, хоч і невелику суму, – постараюсь прислати навіть перед видрукуванням споминів, а зараз по одержанні рукопису. Отже чекаю”³.

Праця В. К. Приходька друкувалася у шести числах „Нашої культури” за 1935 – 1936 рр.⁴ та невдовзі вийшла окремою брошурою в Синодальній друкарні⁵. Віктор Кіндратович щиро зізнавався, що до написання

¹ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 10.

²Там само. – Арк. 11 зв.

³Там само. – Ф. 3830. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 23.

⁴Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі // Наша культура (Варшава). – 1935. – Книга 5. – С. 305 – 316; книга 6. – С. 364 – 378; книга 7. – С. 439 – 444; книга 9. – С. 572 – 581; 1936. – Книга 1. – С. 34 – 42; книга 2. – С. 115 – 126.

⁵Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: відбитка з „Нашої культури” 1935 – 1936 рр. – Варшава: Друкарня синодальна, 1936. – 60 с.

споминів його спонукав не тільки факт особистої участі у цій справі, а й деякі моменти, так би мовити, практично-утилітарного характеру. Річ у тім, що самий спосіб організації університету в Кам'янці-Подільському та ті методи, які були застосовані при реалізації проекту, В. К. Приходько вважав майже зразковими, а отже вартими систематизації й вивчення. Тому історію постановня навчального закладу від аналізу озвучених перших теоретичних ідей (О. М. Пашенко, О. П. Шульмінський) і до подальших практичних кроків (діяльність університетської комісії з вирішення різнопланових питань становлення університету, урядові рішення та ін.), він свідомо розглядав як позитивний досвід невеличкої частки для будівництва більш широкого і складного державного організму, акцентовано зосереджуючи увагу саме на засобах і методах організаційної праці.

Підготовкою тексту до друку займався особисто І. І. Огієнко. Про застосовані ним підходи, які викликали певні зауваження з боку самого В. К. Приходька, ми дізнаємося з листа, адресованого на ім'я Віктора Кіндратовича: „Відповідаю найперше в справі Ваших споминів. Прок. не може ображатися, бо делегація (коли вона була; по-моєму, приїжджав тільки К. Г. Солуха на якийсь з'їзд) не була в Міністра, а тільки в Ф. Сушицького, а він на початку був рішуче проти Кам'янця, і тільки пізніш ми його вговорили і Суш. був директором Деп. Вищої Школи.

Про гетьмана полишено все суттєве, а зайве опущено виключно за браком місця. Ви те подасте в своїх інших споминах, бо воно не пасувало до К. Ун. Взагалі ж я ніде нічого Вам не виправляю, крім мови. Одна була виправка про Міністерство – бо вона явно помилкова”¹.

Отже, за зізнанням самого І. Огієнка, працюючи над текстом, він застосував три види правок. Перший із них стосувався винятково питань філології. Правлення цього

¹ЦДАВО України. – Ф. 3830. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 24.

гатунку пронизують увесь текст і відповідних прикладів можна навести безліч. Якщо оцінювати їх з точки зору застосування норм стилістики та правопису, то вони можуть бути визнані цілком доречними і правомірними.

Однак І. І. Огієнко не обмежився лише літературною коректурою матеріалу. До другого виду правок слід віднести такі, що суттєво впливали на авторську оцінку подій та явищ. Наприклад, говорячи про ініціаторів ідеї заснування університету на західних теренах держави, В. Приходько ствердно констатує факт, що біля її витоків безпосередньо стояла О. М. Пащенко – „це її ідея”¹. У варіанті ж „Нашої культури” це твердження виглядає більш розмито².

У цій же площині лежать правки, що стосуються особистості гетьмана П. П. Скоропадського та започаткованого ним політичного режиму. І. І. Огієнко прибирає із тексту всі судження автора оціночного характеру, які, очевидно, вважались йому хибними або, принаймні, „зайвими”, якщо слідувати зізнанням самого Івана Івановича. Їх також є чимало. Достатньо характерним прикладом цього порядку може слугувати опис святкування дня урочистого відкриття університету. Перераховуючи гостей, присутніх на святі, які репрезентували місцеву владу, В. К. Приходько дає кожному із них не зовсім схвальні характеристики. При цьому автор зазначає: „І – думалося – чому Гетьман, раз він справді гетьман, не розжене все це вороже гайвороння, що лише чатує на Україну, не позриває цих блискучих жовто-блакитних уніформ з цих ворогів України та не розжене їх під три вітри”³. А далі І. Огієнко вилучає цілий абзац, який промовисто говорить про їхні справжні наміри, як їх розумів Віктор Кіндратович: „Але високі носії влади Української

¹ЦДАВО України. – Ф. 3830. – Оп. 1. – Спр. 3а. – Арк. 29.

²Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам’янці на Поділлі // Наша культура (Варшава). – 1935. – Книга 5. – С. 309.

³Там само. – 1936. – Книга 1. – С. 40.

держави поглядали в наш бік і так само думали собі: „і чому етот генерал Скоропадский еше нянчиться с ними? И при чем тут ета канитель с „Украинским“ Университетом и етой „мовой“, раз завтра будет „единая-неделимая“¹.

Аналогічно оцінював В. Приходько і представників центрального уряду. Усі вони, на його думку, хіба що за винятком Д. Дорошенка та М. Василенка, „стали люде цілком ворожі Україні, себто, що ніякої самостійної української держави не хотіли“². Ця частина тексту також відсутня у редакції „Нашої культури“.

Ще яскравіше авторське ставлення до гетьманського перевороту ілюструє інший вилучений І. І. Огієнком фрагмент: „Було-б не на тему широко розводитись тут з приводу цього перевороту. Зроблю лише кілька зауважень. Загально говориться, що гетьманський переворот стався наслідком нерозумної політики українських соціалістичних партій, непомірністю їх соціальних вимог і потребою запровадити, нарешті, на Україні „лад і порядок“. Я не належав ні формально, ні фактично до соціалістичних партій, але, як земському робітникові, мені довелося працювати як раз поруч з цими „страшними“ соціалістами – українськими с.р. і с.д., бути в самій „гущі“ їх, спостерігати роботу їх в повітах, у губернії. І я мушу сказати, що коли гетьманський переворот мав на увазі власне цю небезпеку для України, – то це було – як воно й вийшло – просто трагічним непорозумінням. Діячам гетьманського перевороту треба було лише трошки терпіння, лише більш спокійних нервів і холодного та об’єктивного спостереження, а головне, розуміння тодішньої української дійсности, – а вони швидко переконались-би, що в особі своєї демократії – Україна має цілком здоровий державно-творчий елемент, дуже далекий од політичного та соціального засліплення і

¹ЦДАВО України. – Ф. 3830. – Оп. 1. – Спр. За. – Арк. 77.

²Там само. – Арк. 30.

фанатизму. І коли українські монархісти, виправдуючи гетьманський переворот, кидають обвинувачення українському селянству і його провідникам, що вони хотіли й думали не про Україну, а про „десятину“, то я скажу, що діячі гетьманського перевороту як раз, власне, із-за „десятини“ поставили на карту Україну.

І коли це захоплення „десятиною“ в українського селянства можна дуже легко зрозуміти і пробачити, то зовсім інакше це захоплення треба трактувати у людей з претензіями на сіль української землі. У всякому разі, на підставі власних спостережень я виніс глибоке переконання, що ця українська демократія, разом з українським народом, не вважаючи на свої безсумнівні браки, створила-б з України зовсім не гіршу державу, ніж її ближчі і дальші більш щасливі сусіди.

Але шкода про це тепер говорити...”¹.

Врешті, третій вид правок носив винятково принциповий характер. Він відносився безпосередньо до засад культурно-освітнього будівництва і зокрема до проблеми становлення національної вищої школи. Найбільш вишукло її сформулював сам П. П. Скоропадський у такий спосіб: „Я читав десь – не пригадую вже, де саме – що честь заснування Української Академії Наук та двох українських університетів не може належати Гетьманщині 1918 року, бо ініціатива цього й деякі підготовні в цім напрямі праці належать Центральній Раді. Такі твердження не витримують критики: мало ще того, що така думка була – треба було її реалізувати”².

Очевидно, базуючись саме на цих засадах, І. Огієнко вважав бачення В. К. Приходька справи національного

¹ЦДАВО України. – Ф. 3830. – Оп. 1. – Спр. 3а. – Арк. 25 – 26.

²Скоропадський П. Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р. Сторінка Споминів // ALMA MATER: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917 – 1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. /Упорядники: В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – К.: Прайм, 2001. – Кн.: 2: Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – С. 370.

університетського будівництва помилковим, про що власне відверто й вказав для нього у вищезазначеному листі. Через цю саму причину він вилучив із тексту цілі фрагменти, які не вписувалися в схему прибічників гетьманської історіографії питання.

При цьому позиція самого І. Огієнка також не була бездоганною, принаймні в окремих деталях він точно помилявся, що, поза сумнівом, не могло не впливати й на загальне розуміння процесу становлення вітчизняної вищої школи. Яскравим прикладом цього є його роз'яснення у кореспонденції до В. К. Приходька ролі Ф. П. Сушицького на початковому етапі реалізації університетського проекту: „Прок[опович] не може ображатися, бо делегація (коли вона була; по-моєму, приїжджав тільки К. Г. Солуха на якийсь з'їзд) не була в Міністра, а тільки в Ф. Сушицького, а він на початку був рішуче проти Кам'янця, і тільки пізніш ми його вговорили і Суш. був директором Деп. Вищої Школи”¹.

Думку про Ф. П. Сушицького Іван Іванович повторить і у своїй автобіографічній хронологічній канві: „Лютий 1918. Кам'янчани в Києві просять заснувати їм університет. У Міністерстві освіти прийнято їх сухо й нічого не обіцяно. Справу перебирає до своїх рук комісія при Українським народнім університеті. Проф. Ф. Сушицький, директор департаменту вищої школи Міністерства освіти, поставився спочатку негативно до думки про університет у Кам'янці, але згодом прихилився до неї”².

Вперше делегація Кам'янець-Подільської міської думи побувала на офіційному прийомі в центральному освітянському відомстві, очевидно, 10 січня 1918 р. Принаймні, цим днем датоване прохання на ім'я Генерального секретаря освіти. Але зустріч справді

¹ЦДАВО України. - Ф. 3830. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 23.

²Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва // Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рятуння України /Упорядкування, автор передмови і коментарі М. С. Тимошик. - К.: Наша наука і культура, 2006. - С. 90.

відбувалася не з Генеральним секретарем І. Степенком, а з директором департаменту вищої школи Ф. Сушицьким¹. На прийомі було четверо візитерів – І. Нацкевич, К. Солуха, Я. Діяченко та М. Сістер. Розмова виявилась досить змістовною і продуктивною. Це видно із поміток, які особисто залишив на зверненні Ф. Сушицький. Вони деталізували та конкретизували багато важливих питань, від вирішення яких значною мірою залежала подальша реалізація цілого проекту – це, зокрема, проблеми бібліотеки, фінансування, приміщення та ін.² Цей факт промовисто вказує на те, що від самого початку Ф. П. Сушицький поставився надто відповідально до проблеми заснування на західних теренах держави вищого навчального закладу. Більше того, саме він ініціював його український статус. Це засвідчує протокол засідання Кам'янець-Подільської міської думи за 15 січня 1918 р., на якому делегація звітувала про своє відрядження³. На цьому ж наголосила газета „Свято Поділля“, яку товариство „Просвіта“ спеціально підготувало до дня урочистого відкриття університету⁴.

У полі зору В. К. Приходька перебував аналіз усієї організаційної діяльності Міністерства освіти останнього періоду Центральної Ради, коли відомство очолив В. Прокопович. Справді, після повернення в березні 1918 р. урядових структур до Києва розпочався досить активний період вітчизняного університетського будівництва. Міністерством освіти був розроблений досить детальний план, який включав реалізацію протягом найближчого часу ряду проектів. Серед них,

¹В. С. Університет і Кам'янець-Подільська „Просвіта“ // Свято Поділля (Видання Подільського Українського товариства „Просвіта“). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 22 жовтня.

²ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 353. – Арк. 1а – 1а зв.

³Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО). – Ф. 132. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 2 зв.

⁴В. С. Університет і Кам'янець-Подільська „Просвіта“ // Свято Поділля (Видання Подільського Українського товариства „Просвіта“). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 22 жовтня.

зокрема, передбачалося „вироблення сітки нових державних вищих шкіл на Україні по типу класичних університетів, з перетворенням в першу чергу Укр. Народнього Університету в національний з державними правами й на державні кошти та відкриття нових вищих шкіл на Україні: спеціально-професійної в Києві і народнього університету в Києві ж; класичного університету в Кам'янці, а також низки народніх в різних губерніяльних містах, в першу чергу в Харькові та Одесі”¹.

Із метою реалізації цих завдань, по-перше, вже у березні 1918 р. при департаменті вищої та середньої освіти Міністерства народної освіти УНР спеціально утворена комісія в складі Г. Павлуцького (доктор історії мистецтва), Б. Кістяківського (доктор державного права), Д. Граве (доктор математики) та В. Дуб'янського (магістр геології та мінералогії) завершила роботу над виробленням проекту нового університетського статуту. Основна особливість цього документу полягала в значному розширенні університетської автономії. Аби підкреслити перевагу колегіального принципу управління навчальним закладом, на чолі університету було поставлено Раду, далі – факультетські зібрання і лише за ними – управу, ректора та деканів. За Міністерством залишався здебільшого лише загальний нагляд за інституціями та затвердження на відповідних посадах².

По-друге, у зв'язку із справою українізації вищої школи на початку квітня 1918 р. при Міністерстві освіти було створено ще одну повноважну комісію під керівництвом П. І. Холодного, основне завдання якої полягало у виробленні прийнятних умов об'єднання

¹Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 - 19 рр. - К.: Печатня видавничого товариства „Друкар”, 1920. - С. 75.

²Проект статута Державних Українських Університетів: Від Кам'янецької університетської комісії. - Кам'янець-Подільський, 1918. - 28 с.

університету св. Володимира з Українським Народним університетом. До її складу було запрошено представників обох науково-освітніх інституцій, Центральної Ради та Міністерства освіти (Є. Спекторський, О. Садовень, Г. Де-Метц, П. Смирнов, С. Реформаторський, І. Ганицький, Ф. Швець, М. Василенко, С. Веселовський, Д. Граве, В. Зеньківський, Б. Кістяківський, В. Константинович, О. Лук'яненко, В. Лучицький, О. Черняхівський, Ф. Сушицький та В. Дуб'янський)¹.

На двох засіданнях комісії, що відбулися 13 та 20 квітня 1918 р. було детально обговорено тези, напрацьовані освітнім відомством. Вони зводилися до таких восьми пунктів:

„1. Злучення університету св. Володимира з українським під назвою „Державного університету св. Володимира” з необхідністю прийняти всіх ценових лекторів університету народного на українські катедри університету св. Володимира, та при умові необхідності забезпечення переход сучасних студентів українського народного університету до державного (з цензом не менше 6 класів).

2. Необхідні для професорів університету св. Володимира полегшення в справі підданства.

УВАГА. Звернутися до Міністра справ судових з проханням щодо внесення в загальний закон про підданство окремої статті: „На державні посади по науковій та учебній службі можливо приймати також осіб закордонного підданства, з дозволу міністра відповідного відомства”.

3. Прийняття платні пенсіонерам на казенні кошти, навіть побільшенім розмірі (4500 – 5000 карб.).

4. Відкриття штатних українських катедр, коли найдуться відповідні наукові сили, при існуванні паралельних штатних російських катедр, згідно §7 і з поширенням наукових засобів.

¹ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 326. – Арк. 92 – 92 зв.

5. Діловодство по адміністрації на українській мові, по зносінам з осені 1918 р., а взагалі протягом одного року.

6. Заведення лектури української мови, яка повинна бути обов'язковою на посадах державної служби.

7. Бажаність заведення на протязі 5 літ викладання на українській мові по всіх штатних катедрах (§4).

8. Для залишених стипендіятами на державні кошти обов'язково володіння українською мовою¹.

Хоча членам комісії знайти порозуміння було досить важко, проте деякі зрушення в цьому напрямку таки простежувалися. Крім того, Рада університету св. Володимира взяла до відому розпорядження Міністерства народної освіти УНР від 13 квітня 1918 р. щодо налагодження відносин винятково з відомством з усіх питань, з якими раніше зверталися до Петрограду².

По-третє, досить інтенсивно просувалася справа і з заснування українського університету в Кам'янці-Подільському. Для з'ясування низки важливих питань, пов'язаних із реалізацією проекту, у квітні 1918 р. місто над Смотричем відвідала спеціальна делегація, уповноважена Радою лекторів Київського українського народного університету та Міністерством освіти³. У зв'язку з цим було підтверджено ухвалу міської думи щодо взятих на себе фінансових та матеріальних зобов'язань та прийнято принципове рішення Подільського губерніального земства про виділення для університету одного мільйона гривень⁴.

Базуючись на цих реаліях, В. Приходько з твердою переконливістю запевняв, що „навіть при цілком ворожому відношенню певних гетьманських інстанцій до ідеї високих українських шкіл, розпочату справу

¹ЦДАВО України. Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 336. – Арк. 220 – 220 зв.

²Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 433. – Арк. 29.

³Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917 – 1921 рр.): монографія. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 106 – 107.

⁴ДАХмО. – Ф. Р – 260. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 20.

Кам'янецького й Київського Університетів уже неможливо було поховати: це було-б занадто неполітично"¹. Врешті, відповідаючи П. Скоропадському та його однодумцям, він так підсумовує проблему заснування національних вищих шкіл: „І це без всяких тенденцій, а лише за для ради історичної правди треба ствердити: бо в останні часи де-хто із ідеологів гетьманської влади, не знаючи ближче обставин, заснування цих університетів ставить в заслугу як раз цій владі. Тим часом, як бачимо, справа стояла інакше...“².

Сьогодні ми повертаємо частину творчої спадщини В. К. Приходька, без вивчення якої неможливий об'єктивний та всебічний аналіз його громадської та державницької діяльності на ниві культурно-освітнього відродження Поділля доби революційних змін. Спомини про Кам'янець-Подільський державний український університет подаємо в авторській редакції за правленим машинописним варіантом, який зберігається в особовому фонді Віктора Кіндратовича в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України³. При підготовці тексту до друку упорядник дозволив собі виправити лише очевидні граматичні помилки. Відповідно зберігається й авторська назва праці.

З огляду на просвітницький характер споминів, у даному виданні ми відмовляємося від коментування тексту, який загалом є необхідним, та науково-довідкового апарату. Натомість подаємо підготовлену В. К. Приходьком доповідь на засідання губернського народного зібрання у квітні 1918 р., яка становить невід'ємну частину університетської теми.

Віктор Адамський

¹ЦДАВО України. – Ф. 3830. – Оп. 1. – Спр. 3а. – Арк. 32 – 33.

²Там само. – Арк. 33.

³Там само. – Арк. 1 – 101.

З ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В КАМ'ЯНЦІ НА ПОДІЛЛІ

22 жовтня 1928 року минуло десять літ з того часу, як у Кам'янці-Подільському було засновано Український Державний Університет. Повставши за часів Української влади, в 1917–18 р., Університет цей перетривав усі бурі та негоди українсько-російської боротьби і не загинув навіть тоді, коли на Україні запанувала більшовицька влада, переформувавшись лише замість одної у дві високих школи.

Факт повстання високої школи творить у життю кожної нації та держави велику подію, коли не епоху, і не дурно про кожний університет у Європі ми знайдемо цілу літературу. Заснування Кам'янецького Університету, Оскільки це був (разом з Київським) перший Український Університет, що повстав волею і заходами українських національних сил і єдиний, що жив і розвивався – хоч і дуже короткий час – під охороною української національної влади, – безумовно треба розглядати, як велику подію в життю України.

На жаль, в українській літературі про Кам'янецький Університет поки-що зустрічаємо тільки коротенькі уривчасті відомості, а десятиліття з дня заснування Університету одмічено лише двома статтями-спогадами проф. В. О. Біднова („Л.Н. Вісник” і „Тризуб” – за 1928 рік), що захоплюють період академічного життя Університету при владі Української Народньої Республіки. Що-ж торкається історії самого повстання та організації Університету, то її ще, здається, нігде не висвітлено. Між тим, уже двоє із тих людей, що стояли дуже близько до справи заснування Університету, померли, не встигнувши щось записати про це велике діло.

З огляду на все це, оскільки мені довелося також брати певну участь в цій справі, уважаю своїм моральним обов'язком записати те, що схоронила моя пам'ять про повстання Українського Державного Університету у Кам'янці.

Признаюся, одначе, що спонукають мене до цього й де-які моменти, так-би мовити, практично-утилітарного характеру. Річ у тім, що самий спосіб організації Університету у Кам'янці і ті методи, які були застосовані при цій роботі, видаються мені майже зразковими.

Між тим, треба признати, що коли Українській державі судиться повстати, то це без сумніву станеться лише в наслідок доброї організації всіх тих елементів, з яких складається держава. Конкретно кажучи, це станеться тоді, коли ми добре зорганізуємо українські народні маси, коли ми організуємо сильну армію, коли належно організуємо внутрішнє управління, коли доцільно організуємо економічне життя, коли широко організуємо пропаганду нашої справи закордоном, коли добре поставимо (організуємо) виховання нації і т. д., і т. д. Словом, питання організації, наука організації, її теорія і практика мусять зайняти в життю української нації дуже поважне місце. Ми мусимо вчитися організації, коли хочемо, нарешті, побудувати такий складний організм, як держава. Думаю, що цьому завданню має служити, між иншим, також історія нашого недавнього минулого.

Історія організації Кам'янецького Університету – це невеличка частка в загально-державній організації, але, оскільки вона дає привід підкреслити де-які засоби і методи організаційної праці, то я це роблю. Гадаю, що й читач, якого цікавить лише історія повстання Кам'янецького Університету, не буде дуже ремствувати за цей „ухил”.

Коли йде мова про історію повстання Українського Університету у Кам'янці, то, між иншим, напрошується невідільне питання: чому саме Університет повстав у Кам'янці, в маленькому Кам'янці, з його лише 40 тисячами населення, і чому, наприклад, не у великому Катеринославі, багатому Миколаїві, чи хоч-би у модерній, з претензіями, Вінниці.

І доводиться відповісти: просто тому, що саме у Кам'янці знайшлося кілька людей, що зуміли сильно хотіти, зуміли твердо поставити перед собою певну мету і потрапили перевести її в життя...

Тепер, коли українське громадянство, після пережитих нещасть, так сильно підупало духом, коли серед нього народилося так багато скептиків, подібна думка про заснування високої школи десь у глибині провінції, без всяких видимих даних для того, десь певне була-б осміяна, як „наївна“, „нереальна“, „фантастична“.

І, хто зна, може спочатку такою вона й була...

Але не дурно Гейне сказав:

Той, хто віру сильну має
В найбільш речі неможливі, –
Найбільш речі неможливі
Створити й сам здолає.

І, справді, крім сильної віри й бажання у кількох людей, сам Кам'янець і тодішні обставини його життя давали дуже мало об'єктивних даних для успіху задуманої справи.

Ідея заснування в Кам'янці Університету виникла десь восени 1917 року. Цей рік, справді, був роком буяння найбільшої волі й найширшого розмаху на Україні. Але не треба забувати, що це справедливо що до весни й літа цього року, з осені-ж розпочались на Україні сум і біда. В Петербурзі з жовтня місяця формально й фактично запанували більшовики і поширили свою владу на цілу Росію. Україна безсило змагалась з цією хвилею, що ось-ось затоплювала й її. Зокрема, Кам'янець опинився в особливо несприятливих обставинах: тут, як в прикордонному місті, стояв штаб південно-західного фронту (бувш. генерала Брусилова), було тут дуже багато військових частин та установ і коли армія збільшилася і фронт розпадався, такі міста, як Кам'янець, особливо це відчували. Утворювався хаос. Панували різні військові комітети, що самі не знали, чого їм треба. А через місто безнастанно

перекочовувались хвилі здеморалізованого війська, що без всякого ладу і порядку, самовільно, вертало з фронту домів, у глиб Росії.

При такій ситуації сила місцевої української влади, що залежала од Центральної Ради, представлялася дуже проблематичною і, справді, з кінцем 1917 року у Кам'янці захопили владу большевики, що почали творити тут лад і право. Між иншим, комісаром освіти вони призначили бувшого сторожа Губерніяльної Земської (громадської) Управи, по прізвищу Мельник, що й почав дуже ретельну візитацію по середніх школах. Так, оповідають, що, побувши у якійсь гімназії на лекції французької мови, він вийшов з кляси і з апльомбом заявив, що задоволений з того, як викладається німецька мова. За те, правда, не розумів, чому большевики нападають на релігію і сильно обстоював Закон Божий у школах.

Таким чином, ось в яких обставинах доводилось піонерам українського Університету плекати свою думку.

Треба було перечікувати кінця хаосу, треба було вірити в привернення нормальних обставин, в торжество української влади – і аж тоді – в можливість заснування Університету.

Треба було мати велику віру, знаючи, що над столицею України – Києвом збираються тяжкі олов'яні хмари в образі Муравйова.

До того-ж, Кам'янець і під оглядом культурних сил взагалі представлявся в той час досить бідно. Річ в тім, що з Кам'янця, як з прифронтового міста були евакуйовані майже всі губерніяльні установи – суд, фінансове відомство, банк, контроль, а між ними й Губерніяльне Земство, що мало в своєму складі найбільш українського свідомого елемента. Було евакуйовано й Духовну Семинарію, – цей резервуар української свідомої молоді. Таким чином, Кам'янець на той час замість губерніяльного центру уявляв собою картину повітового закинутого міста.

Хто-ж були ті люде, що заініціювали заснування Українського Університету в Кам'янці? Їх було троє. Це були: Голова Кам'янецької Повітової Земської Управи (Громадської Самоуправи) Олімпіада Михайлівна Пащенко, далі – Голова Кам'янецької Мійської Управи (бурмістр) Олександр Павлович Шульмінський і Голова Подільської Губерніяльної „Просвіти” – Кость Григорович Солуха.

Правда, для повної історичної точности цього не досить. Цікаво – у кого власне, першого, при яких обставинах і під впливом яких міркувань зродилась ця ідея. Цікаві також перші її кроки. Але, на жаль, це як-раз мені в подробицях невідомо: в той час я працював у Подільському Губерніяльному Земстві, як завідуючий відділом Народньої Освіти, а на припоручення Генерального Секретаріату Освіти при Центральній Раді, займав ще офіційне становище губерніяльного комісара освіти на Поділлі. Земство тоді було евакуйовано з Кам'янця до Вінниці; я увесь був зайнятий українізацією нижчого й середнього шкільництва на Поділлі, зв'язок з Кам'янцем був тоді дуже утруднений і тому лише через місяців два-три після виникнення у Кам'янці цієї ідеї, я довідався про її існування. Згодом, з весни 1918 року, коли Губерніяльне Земство знову вернуло на своє старе місце, до Кам'янця, мені довелося стати дуже близько до реалізації цієї ідеї, але, – як це не дивно, – мені не пощастило ніколи почути й довідатись в подробицях про обставини самого зродження й найперші кроки цієї ідеї. Причина була та, що роки 1918–19–20 на Україні, а зокрема, на Поділлі, були такі бурхливі й багаті на події, роботи живої, важливої й невідкладної було так багато, всі були так зайняті, що не було навіть часу вертатись хоч думкою назад.

А, між тим, як кажуть у Галичині, уже „найвищий час” ці перші моменти зародження й життя ідеї Українського Кам'янецького Університету записати й зафіксувати. Бо – як це не вражає – а невмолимий хід часу бере своє і хоч Університет засновано, здавалось-би,

так недавно, – всього 12 літ тому, – а уже двох його основоположників нема в живих: Солуха і Шулємінський одійшли на той світ. Залишилась О. М. Пащенко і на неї та на тих, хто був в курсі справи з самого початку, лягає обов'язок висвітлити його.

У всякому разі, знаючи добре психологію й темперамент усіх трьох перших діячів Кам'янецького Університету, а також на підставі уривчастих інформацій, я не помилюсь, коли скажу, що головним „промотором“ цілої справи була, власне, Олімпіада Михайлівна Пащенко. Ідея заснування Українського Університету – це її ідея, як і їй належать і перші кроки до організації цієї справи.

Уже ця одна заслуга – піонерства в такому великому ділі, як заснування Університету, ставить ім'я О. М. Пащенко в ряд найзаслуженіших діячів на полі української культури.

Але й поза тим, з іменем цієї жінки, що тепер скромно живе на Волині, зв'язаний досить довгий період громадського життя в м. Кам'янці і по-за ним. О. М. – донька народного учителя М. Пащенка, що увесь був перенятий ідеями т. зв. 60 років, себ-то ідеями народолюбства й служення „меньшому братові“, що їх проголошували в Росії такі письменники й публіцисти, як Білінський, Некрасов, Добролюбов, Тургенєв і т. д. Цими-ж ідеями з самих молодих літ перейнялася й О. М. У 1904 році, коли на Далекому Сході Росія розпочала нещасливу й непотрібну війну з Японцями і народ там задурно гинув од хороб та ран, О. М. не спинилась перед тяжкою подорожею через Сибір і подалась на Далекий Схід, як сестра-жалібниця. Моє перше знайомство з О. М. датується приблизно 1906–07 роком, коли О. М. саме вернула з Далекого Сходу і в Кам'янецькому Мійському Театрі читала художньо написані вражіння з війни й діяльності там Червоного Хреста. Але в той час і вражіння О. М. були написані російською мовою і сама О. М. була людиною лише російської культури, як, зрештою, майже вся тоді інтелігенція на Україні...

Одначе, російська революція 1905–06 років дала можливість маленькому гурткові свідомої української інтелігенції у Кам'янці заснувати тут „Просвіту”. Помаленьку, підбором членів і своєю симпатичною культурно-освітньою діяльністю, „Просвіта” почала звертати на себе увагу й тих людей, що хоч і не ставили перед собою українського національного питання, але яким громадський інстинкт підказував, що тут, власне, в роботі для народу, вони можуть знайти поле для приложення своїх сил. Одним із перших таких людей й була О. М. Вступивши до „Просвіти” на початку її існування, себ-то десь 1907 році, О. М. дуже швидко перейнялася духом й ідеями Товариства і від того часу і аж до кінця існування „Просвіти” була одною з найбільш ретельних її діячок. Вся робота, всі виступи Т-ва – лекції, вистави, вечірки – уже не обходились без такої чи іншої її участі. Але О. М. була громадська діячка широкого масштабу і тому різні громадські виступи, що взагалі відбувались у Кам'янці й поза „Просвітою” – чи то освітнього, чи благодійного, чи політичного характеру – майже завжди відбувались при її енергійній участі. За цю участь і за свої радикальні політичні погляди О. М. мала не раз неприємности як од влади, так і од свого шкільного начальства – О. М. була учителькою мійської школи, – але це її не спиняло. Не дивно тому, що О. М. було обрано на відповідальну посаду Голови Повітової Народної (Земської) Управи, себ-то, фактично господарем великої території, що має поверх 150 сіл і більше як 200000 населення (бувші повіти на Україні разів у три-чотири більші од галицьких).

Отже, спираючись на свій авторитет Голови Повітової Управи і на ті матеріяльні можливости, які міг дати повіт, О. М. й піднесла думку про заснування у Кам'янці-Подільському, – для обслуження в першу чергу Поділля, з його 4-х мільонним населенням – Українського Університету. З боку Кам'янецького Повітового Земства передбачалось асігнувати на цю

мету певну суму, коли не помиляюся, щось коло 100000 карбованців.

Університет, по пляну, мусів повстати в Кам'янці. Отже тут на чергу приходило питання про те, як до цієї справи поставиться місто. Це питання не було таке просте, бо Кам'янець дуже тяжко можна було-б назвати українським містом. Тоді було в ньому десь певне поверх 40 тисяч мешканців, але із них 25 тисяч припадало на жидів, поверх 5 тисяч на поляків і решта були міщане, тоді ще знеокресленого яскраво національною свідомістю. Таким чином, як бачимо, місто з подібним складом населення дуже мало могло цікавитись такою справою, як Український Університет. Може навіть навпаки. А, тим часом, власне місто, себ-то його Мійська Управа в першу чергу мусіли створити умови, сприятливі для повстання в ньому високої школи. А саме: місто мусіло дати землю, забезпечити Університет принаймні на перші часи помешканнями і т. д. Словом, при неохоті міста, навіть й при українській владі, справі можна було-б дуже пошкодити. Але, на щастя, як раз власне другим „промотором“ українського Університету у Кам'янці став саме мійський голова (бурмістр) Кам'янця-Подільського. Це був Олександр Павлович Шульмінський. Шульмінський – постать теж цікава і примітна. По походженню він був поляк, по освіті правник, а по вдачі – громадський діяч. І ця риса його характеру поклала тавро на всю його діяльність: дуже велику частину свого життя він був членом Кам'янецької Мійської Управи і тут щиро працював для міста, як для такого, незалежно од національного складу його населення. Поза тим Шульмінський був освічена й культурна людина і розумів, яке значіння для розвитку кожного міста має висока школа. Його відношення до українського руху, як для поляка, також було особливе: він ставився до нього незмінно прихильно і тому ще при заснуванні у Кам'янці першої на Поділлі „Просвіти“ в 1906 році, став її членом, не раз допомагаючи діяльності товариства, як член Мійської Управи.

З огляду на це все, ідея заснування у Кам'янці-Подільському Українського Університету знайшла в особі Шульмінського надзвичайно гарячого прихильника.

У всякому разі, містові, оскільки воно бажало, щоби Університет для Поділля повстав власне в ньому, належалося перше слово і це слово, завдяки Шульмінському, що на той час був Головою Мійської Управи, було солідне й повноцінне. Шульмінський взявся до справи з повною енергією і активністю. Треба було скласти проект справи, далі відповідний доклад для пленуму Мійської Думи і перевести складну кулуарну роботу, щоби добитися од міста певних жертв для Університету. А ці жертви – треба сказати – були не малі: місто з першого-ж року виділило для майбутніх побудовань Університету 50 десятин своєї землі, ухвалило щорічне певне асігування (не пам'ятаю в якій висоті) і брало на себе турботи по приміщенню Університету в перші роки його існування. Поза цим, були з боку міста ще й інші, дрібніші, зобов'язання, але їх виявить вже історик Кам'янецького Університету, що буде посідати всі відповідні матеріали, коли вони ще не загинули після тих пертурбацій, які пережив Кам'янець.

Але чого історик не зможе виявити, а що мусять зробити сучасники, – так це висвітлити питання про те, як поставилося зразу населення міста, принаймні в особі своїх видатніших представників, до ідеї заснування в Кам'янці Українського Університету.

Треба думати, що в 1917 році, коли українська справа, властиво, уперше стала перед широким громадянством і все в ній було неясно, починаючи від самої мови, справа Університету десь певне не пішла так гладко і десь певне було коло цього питання не мало непорозумінь і тертя, коли не явних, то кулуарних, але, повторюю, мені не довелось бути свідком і учасником самих перших кроків Кам'янецького Університету. У всякому разі, організатори його, з огляду на склад населення Кам'янця і Поділля, рішили піти на зустріч

інтересам „національним меншостям” і спроектували, щоби в складі майбутнього Університету були катедри польської й жидівської літератури та історії.

Так чи инакше, постанови міста про те, аби клопотатися про заснування в Кам'янці Університету, разом з ухвалами про матеріальну базу для нього, були фундаментом для розпочаття цілої історичної акції – збудування на Поділлі Українського Університету.

Але – річ натуральна – вся ця переважна національна акція абсолютно не могла піти по за відомом і участю ще одної людини, яка й була третім основоположником Університету в Кам'янці. Це був Кость Григорович Солуха. На цій постаті я спиняюсь в іншому місті своїх спогадів. Тут же вистарчить сказати, що Солуха був той „муж світу”, що від 1906 року незмінно стояв на чолі українського руху на Поділлі, як Голова „Просвіти” і якого знало й поважало усе українське (й неукраїнське) Поділля.

Ідея заснування Університету могла виходити й не від нього, але вона могла набрати значіння поважної і реальної справи лише при умові, коли її підпер авторитетом власним і авторитетом старійшої і найзаслуженійшої української установи на Поділлі – Голова „Просвіти” доктор Солуха.

Ось ця трійця й розпочала у Кам'янці справу. Але-ж Університет признався не для Кам'янця, а для українського населення губернії в першу чергу, і тут мала прийти до слова інституція, що піклувалася освітою цього населення. Це було – Губерніяльне Земство.

Воно мусіло сказати перед владою своє слово що до потреби такої інституції для губернії, воно мусіло, як установа губерніяльного масштабу, підперти своє слово і відповідним солідним асігнуванням. Це було потрібно в першу чергу, щоби заохотити Державу до заснування Університету саме на Поділлі, – щоби показати Державі, що місцеве населення теж готове принести реальні жертви для цієї загально-національної справи.

З цією місією й прибув до Вінниці, до Губерніяльної Земської Управи, доктор Солуха...

Було це десь на початку 1918 року (січень чи лютий) – пора, коли на Україні, як я зазначив угорі, панував страшний хаос. Українська влада Центральної Ради була заслаба, щоби опертися всюди фізичній силі ріжних большевицьких (найчастіше солдацьких) комітетів; большевицька-ж влада тоді ще не настільки вбилася в колодочки, щоби опанувати цілу територію. Тому в той час Україна уявляла собою ріжноманітні островки, то з українською, то з большевицькою владою. На однім „острові” були такі порядки, на другім – інші; в однім місті були дійсні документи лише видані українською владою, в другім місті, коли зловили з таким документом, розстрілювали. Тут, значить, була влада большевиків. Зайняття-ж Київа большевиком Муравйовим, надало цьому хаосу особливо трагічного характеру. Пригадую такий цікавий епізод: якось в січні місяці 1918 року я сиджу у Вінниці в Губерніяльному Земстві, зайнятий ріжними справами, коли дивлюся до моєї кімнати через шкляні двері несміло заглядає з коридору якась дивна постать. Придивляюся – щось ніби знайоме; вдивляюсь пильніше: ба, так це-ж мій шеф – перший Генеральний Секретарь Народньої Освіти на Україні – І. М. Стещенко. Я, здивований, швидко виходжу на зустріч: Іван Матвієвич, яким побитом Ви тут! Прошу до кімнати! Але він, нервово озираючись, дає мені знак, щоби я мовчав і швидко тягне мене в темний куток коридору. Одежа помнята, волосся розкуйовджене, обличчя бліде й тиждень не голене. В чому річ? виявляється, в той час, коли ми у Вінниці ще благоденствуєм під українською владою і почуваємо себе панами, у Київі від кількох днів лютує страшний завойовник москаль Муравйов, хапаючи на вулицях людей, особливо старшин, і направо й наліво розстрілюючи всіх, при кому лише знайде посвідку Центральної Ради. виявляється, за Стещенко, як за українським міністром, було улаштоване спеціальне

полювання і він кілька днів та ночей спасався од смерти, переховуючись по льохах та горищах у своїх знайомих. Нарешті, їй це стало небезпечним і він мусів тікати з Києва. Але як? Отже найшли такий спосіб. У Києві існувало Управління Всеросійського Союзу Городів, де служило багато українців. Цей союз мав на фронті різні установи для обслуговування війська – як шпиталі, лазні, крамнички з різними товарами і т. ин. Отже знайомі вирішили видати Стешенкові посвідчення від Союзу, що він є Іван Петрович Жуков (чи Усов) „приказчик лавки № такої-то, Всеросійського Союзу Городов, и отправляется в прифронтовую полосу для исполнения своих служебных обязанностей”. Ось з таким посвідченням, то їдучи в потязі, то їдучи пішки, тремтючи перед кожною ревізією і облавою, спасався з Києва український міністр освіти. Треба було бачити, як все пережите вплинуло на психіку Стешенка. Він все ще не вірив, що є по за межами небезпеки, він все ще боявся, що його впізнають і що хвилі виймав з малого демократичного пуляресика своє посвідчення: всі його думки були зв'язані з тим посвідченням, – йому все здавалось, що його розкриють, що він не подібний на приказчика Усова чи Жукова й до того він що хвилі фатально забував своє нове прізвище. З огляду на те, що становище у Вінниці, в суті речі, теж було дуже непевне, – вона кишла большевиками, які після зайняття Києва Муравйовим дуже піднесли голову, – то Стешенка довелось строго конспіративно умістити в помешканню у одного Вінницького українця – професора місцевого Педагогічного Інституту п. Щириці, що за часів Директорії був короткий час Товаришем Міністра Освіти. Тут Стешенко просидів, як у тюрмі, не виходячи з дому цілий час – тижнів три, аж до приходу німців на Україну, коли він зміг безпечно вернути до свого Києва. До речі, п. Щириця і його дружина, через рік, а саме літом 1919 року, коли большевики вдруге опанували Україну, трагічно закінчили своє життя: Щирицю було розстріляно, як українського діяча, а пані Щириця у

в'язниці повішалась на власних косах. Оповідали, що для більшого знуцання її виводили на розстріл кільканадцять разів, кожного разу відкладаючи цей акт на пізніше. Це так вплинуло на жінку, що вона, чим могла, припинила своє життя. Оповідали також, ніби серед обвинувачень їм інкримінувалось і переховання Генерального секретаря Центральної Ради Стешенка.

Я трохи одійшов у бік од свого оповідання, щоби ілюструвати, при яких, власне, умовах доводилось в той час українцям працювати і що заснування Українського Університету в Кам'янці це далеко не було тим простим звичайним актом, коли певна себе держава організує якусь інституцію.

Доктор Солуха доїхав до Вінниці, до Губерніяльної Управи, „на перекладних“, себ-то як то їздилося в ті часи на Україні: трохи потягом, трохи кіньми, трохи в нормальному вагоні, а трохи в товаровому, чи, як тоді називали, „теплушці“. Губерніяльна Земська Управа на той час теж був орган провізоричний, тимчасовий: це вже не була цензова, стара Управа, що діяла за царського часу, бо голова і де-які члени Управи після революції 1917 року самі одійшли од справ, але це ще не була нова, демократична Управа, що мала бути обрана на підставі закону Керенського, підтвердженого Центральною Радою, себ-то на підставі всенароднього, прямого, рівного й таємного голосування. Це була Управа „демократизована“, себ-то в ній лишалось кілька членів од старої, царської, Управи, а до них увійшло тимчасово, до нових виборів, кілька представників од установ чи організацій революційного часу.

Так, із старих членів Управи фактично залишився один інженер Городецький, а із тимчасових були: од українців – проф. гімназії Юрко Олександрович Богацький, од Союзу Земських служащих російський соціал-демократ лікар Сергій Андрієвич Ільницький і од селян – хлібороб Стадник. Головою Управи офіційно числився старий і довголітній Голова Подільського Земства, поміщик і військовий правник Павло

Миколаєвич Олександров. Але він з початком революції швидко побачив, що „не його сила“, що вороття до старого нема і фактично одійшов од справ, виїхавши зовсім до Київа.

Таким чином, Управа в зазначеному вище складі мала рішати про Український Університет на Поділля.

Так склалося, що по походженню своєму всі члени Управи були українці, але, фактично, по політичним переконанням і по симпатіям це були різні люде. Городецький, член старої Управи, властиво, був „малорос“, з ухилом вправо, Льницький був російський соц.-дем., людина, що до української влади ставилася определено вороже, а до українських культурних починань з явною нехиттю і скептицизмом. Він виконував обов'язки голови. Селянин Стадник був обраний ще із гласних царського земства, це був старший заможній чоловік, що більше орієнтувався „на панів“ і ніяк не міг второпати, що це за Україна і що то взагалі на світі „поробилося“. І лише один Богацький був свідомий українець. Я в той час, як згадувалось вище, був завідующим відділом Народньої Освіти Губерніяльного Земства і на мене упадав обов'язок підготовити для Управи доклад в справі Українського Університету на Поділля.

Себ-то, треба було, щоби Управа згодилась внести відповідний проект на Губерніяльне Земське Зібрання. При інших обставинах, зважаючи на склад Управи, це була-би річ досить тяжка, а то й зовсім неможлива. Але в ті часи все складалось на нашу користь: ціла революція йшла під знаком перемоги української ідеї, Управа була тимчасова і не почувала себе справжнім господарем, а справжній господар Поділля – земські гласні – вже були по повітах обрані. По закону, кожний повіт обирав од себе по 5-7 гласних до „губернії“ і із них мало скластись уже справжнє нове демократичне Губерніяльне Земське Зібрання. Вибори по повітах показували абсолютну перемогу українців; це передрішало й склад Губерніяльного Земського Зібрання, а разом з тим і

долю питання про Український Університет на Поділля.

При цих обставинах роля й думка тимчасової Управи мала лише другорядне значіння, і, справді, Управа, за виїмком, звичайно, українця Богацького, поставилась до справи пасивно, здавшись фактично на Відділ Народньої Освіти: нехай роблять як знають. Отже на мене упав обов'язок підготовити доклад про український Університет у Кам'янці для майбутнього демократичного Земського Зібрання, що мало з'їхатись за півтора-два місяці. Це було завдання почесне, але не дуже легке: університети не відчиняються щороку. Правда, потребу Університету для Поділля довести було не тяжко: закордоном для такої кількості населення(4 мільйони) існують по дві-три високі школи. Був ще й мотив чисто національний: старі російські університети у Києві, Харкові, Одесі зукраїнізувати буде не так то легко, – російська професура ставитиме опір та й українська влада під цим оглядом була дуже толерантна – вона була проти негайної „насилъственной“, як тоді скаржились росіяне, – українізації. Таким чином, „націоналізація“ старих університетів на Україні мала-б рости на довгі роки, а тут будувався-би національний Університет одразу і „з коріння“.

Трохи тяжче було захищати Кам'янець, як місце осідку майбутнього Університету на Поділля. Тут повставали старі антагонізми між Кам'янцем і Вінницею. Кам'янець був губерніяльним містом Поділля, але знаходився цілком на краю губернії. Тут були адміністративні установи й багато середніх шкіл, але поза тим – нічого. Друге діло Вінниця: вона знаходилася в центрі Поділля, в центрі цукрової промисловости, на шляху Київ – Одеса й швидким темпом розбудовувалась й розросталась. До того-ж вона мала кілька літ підряд дуже енергійного мійського голову Оводова, а мрією й амбіцією його було – забити старий Кам'янець і зробити молоду Вінницю губерніяльним центром Поділля. Але старий Кам'янець теж не давався: він, з височини своїх

столітніх фортець та мінаретів, згорда поглядав на молоду меркантильну конкурентку і знав ціну своїй старій традиції та культурі.

Доктор Солуха од імени Кам'янчан підказував мені мотиви, чому Український Університет має повстати саме в Кам'янці. Кам'янець-Подільський – українське місто, висунуте найдалі на Захід. Історично тут змагались впливи польські, російські, турецькі. Тепер, в цю переломову історичну добу, Кам'янець-Подільський цим впливом має протиставити міцну фортецю національної культури – Український Університет. Коли-ж, в майбутньому, Україна стане соборною, цей Університет буде тою культурно-національною лабораторією, де будуть згладжуватись різниці між Надніпрянщиною й Галичиною. Ці мотиви, а по при них ініціатива і жертвенність Кам'янця для „свого” Університету, мали переконати Земське Зібрання, що Університет мусить повстати в старій столиці Поділля.

Другим питанням було, – які матеріальні жертви візьме на себе Поділля, щоби прихилити владу заснувати тут державний Університет. З одного боку, треба було заімпонувати центральному урядові значною сумою, а з другого, треба було дивитись, щоби ця сума не перевищила податкових можливостей губернії. Признаюся, вирішення цього питання завдало мені досить клопоту: трудно було знайти якийсь критерій для найбільш правильного його розв'язання, а несталість валюти в той час взагалі затемнювала цілу картину. Врешті я спроектував: Губерніяльне Земство асігне на збудування Університету в Кам'янці один мільон карбованців, при чім цю суму зобов'язується сплатити протягом п'яти літ, по 200000 карбованців річно. Управа пристала на цей проект і в такому дусі мною був написаний доклад для першого демократичного Подільського Губерніяльного Земського Зібрання.

На жаль, цього докладу я не маю під руками: майбутній історик знайде його в збірці докладів

Земському Зібранню, що відбувалось 25–30 квітня 1918 року у місті Вінниці.

Як і треба було сподіватись, доклад про Університет було прийнято одногосно: Земське Зібрання бурхливо привітало ідею заснування першої високої української школи на Поділлі і плян фінансування цієї справи апробувало. Звичайно, причину такої одногосної постанови Земського Зібрання треба шукати не тільки в свідомості потреби високої школи для губернії, але і в моментах психольогічних: це-ж уперше з'їхались представники населення губернії, обрані усім народом, при чім обрані справді вільно, без натиску і терору. Гласними повітових земств, замість бувших поміщиків, урядовців та лояльних волосних старшин, стали місцеві громадські діячі: народні учителі, кооператори та селяне. Все народ молодий, енергійний, національно свідомий і патріотично настроений.

В свою чергу, кожде повітове земське зібрання із свого складу, як я зазначив, обирало 5–7 гласних до Губернського Земського Зібрання. Здебільшого це були інтелігентніші і сильніші одиниці із повітових гласних, і з них – творилось губерніяльне Зібрання. Тут уже зустрічались люде з високою освітою, бувші земські служащі, загалом-ж найяскравіші повітові діячі. В квітні місяці 1918 року Україна уже була вільна од большевиків. Правда, на Україні стояло німецьке військо, але у Києві сидів справжній український уряд і українській демократії здавалось, що ось вона, нарешті, може приступити до спокійного державно-національного будівництва. І це будівництво український народ через свої самоврядування започав широко, сміливо і з ентузіазмом. Зокрема, в освітньому будівництві перше Подільське Губерніяльне Зібрання пішло ще далі пропозицій Управи, а саме, по ініціативі одного із гласних, було постановлено, що, з огляду на значіння сільського господарства Поділля, в кождй волості має повстати нижча сільсько-господарська

школа, в кожному повіті – середня і, нарешті, для губернії – а саме у Вінниці – одна висока.

Таким чином, її честолюбство Вінниці і зарозумілість Вінничан, принаймні теоретично, були заспокоєні.

Звичайно, тут-же треба сказати, що постанови Губерніяльного Земства (як, зрештою, повітового й міста Кам'янця) про асігнування грошей на Університет в той момент мали дуже маленьке реальне значіння. Каси всіх самоврядувань були порожні, – в революційний 1917 рік, в хаосі, ніхто податків не платив, ніхто їх не збирав, а, крім того, упадок валюти робив ці податки цілком мізерними. Вся надія була на майбутнє, коли революційні хвилі спануть і життя увійде в нормальну колію. В квітні місяці 1918 року Україна була на порозі до цього.

Але постанови Губерніяльного Земства і повіту, поруч з постановами міста Кам'янця, мали для справи повстання Університету рішаючи принципове і моральне значіння. Не дочікуючись навіть офіційної постанови, лише маючи принципову згоду Губерніяльної Управи, до Києва виїхала із Кам'янця делегація клопотатися перед Міністерством Освіти Української Народньої Республіки про заснування в Кам'янцю на Поділлі Університету.

З кого складалась делегація я добре не пам'ятаю. Коли не помиляюсь, їздили тоді до Києва К. Г. Солуха і О. М. Пащенко. Міністром Освіти на ту пору був В. К. Прокопович, а його товаришем П. І. Холодний. Дуже цікаво, які саме міркування висловлювались в Міністерстві з приводу піднесеного питання. Але, звичайно, становище Міністерства до справи було цілком прихильне. Кажу „звичайно“, бо в ту пору влада й реальна сила міністерств були лише порядку формального і морального, але не реального. Дійсне, реальне життя, било ключем на місцях, міністерства-ж ще свого бюджету не мали, так чи инакше впливати на хід подій на місцях майже не могли і лише старались уняти прояви місцевого життя в певні державно-правні

форми. Тому, при таких умовах, не доводилося спиняти місцеву ініціативу, особливо, коли вона йшла по лінії національно-державних інтересів. Отже, Міністерство Освіти поставилось до питання про Кам'янецький Університет цілком прихильно, а оскільки керування високими школами належить до компетенції міністерств, то було ухвалено, що Міністерство Освіти має взяти ближчу участь і в самій організації Університету в Кам'янці. До того-ж в Міністерстві повстала майже одночасно ще одна справа, а саме справа організації українського університету в самім Києві. В зв'язку з цим, в департаменті високих шкіл Міністерства Освіти, було засновано спеціальну комісію, по організації цих двох університетів, при чім справу Київського Університету од комісії було доручено директорові департаменту високих шкіл п. Сушицькому, а організацію Університету в Кам'янці було покладено на приват-доцента Київського Університету І. І. Огієнка.

Так заходи ініціаторів Кам'янецького Університету і постанови місцевих подільських самоврядувань завершилися конкретно призначенням людини, що мала приступити до реалізації самої справи...

Але Україні не пощастило довго зажити спокою... Тільки що, за допомогою німців, Україну було очищено од большевиків, тільки що Край вільно зітхнув і намірився взятись до спокійної творчої праці, як цей спокій, несподівано для цілої України, було грубо порушено. Провінційльна Україна зі здивованням і з обуренням довідались про роспуск Центральної Ради і Гетьманський переворот у Києві.

Було-б не на тему широко розводитись тут з приводу цього перевороту. Зроблю лише кілька зауважень. Загально говориться, що гетьманський переворот стався наслідком нерозумної політики українських соціалістичних партій, непомірністю їх соціальних вимог і потребою запровадити, нарешті, на Україні „лад і порядок“. Я не належав ні формально, ні

фактично до соціалістичних партій, але, як земському робітникові, мені довелося працювати як раз поруч з цими „страшними” соціалістами – українськими с.р. і с.д., бути в самій „гущі” їх, спостерігати роботу їх в повітах, у губернії. І я мушу сказати, що коли гетьманський переворот мав на увазі власне цю небезпеку для України, – то це було – як воно й вийшло – просто трагічним непорозумінням. Діячам гетьманського перевороту треба було лише трошки терпіння, лише більш спокійних нервів і холодного та об’єктивного спостереження, а, головне, розуміння тодішньої української дійсності, – а вони швидко переконались-би, що в особі своєї демократії – Україна має цілком здоровий державно-творчий елемент, дуже далекий од політичного та соціального засліплення і фанатизму. І коли українські монархісти, виправдуючи гетьманський переворот, кидають обвинувачення українському селянству і його провідникам, що вони хотіли й думали не про Україну, а про „десятину”, то я скажу, що діячі гетьманського перевороту як раз, власне, із-за „десятини” поставили на карту Україну.

І коли це захоплення „десятиною” в українського селянства можна дуже легко зрозуміти і пробачити, то зовсім инакше це захоплення треба трактувати у людей з претензіями на сіль української землі. У всякому разі, на підставі власних спостережень я виніс глибоке переконання, що ця українська демократія, разом з українським народом, не вважаючи на свої безсумнівні браки, створила-б з України зовсім не гіршу державу, ніж її ближчі і дальші більш щасливі сусіди.

Але шкода про це тепер говорити... Порушивши і збуривши ціле життя, гетьманський переворот сплутав карти і в започатій та налагодженій, здавалось, справі Кам’янецького Університету.

Як ми бачили, цю справу висунули і підпирали демократичні самоврядування – мійське, повітове й губерніяльне. Але-ж першим актом гетьманської влади був розгон цих самоврядувань, які фактично керували

тоді всім політичним, культурним і економічним життям на місцях. Голови і члени земських управ по всій Україні, а зокрема на Поділля, гетьманськими старостами арештовувались або зміщались, а на їх місце призначались або старі цензові управи, або, ще гірше, лідери місцевих повітових „союзів землевладельцев”, на які фактично спиралась гетьманська влада чи, вірніше, які керували гетьманською владою. І ті, і другі були слугами і прихильниками старого царського режиму. На гетьманський переворот дивились, як на перехідну стадію до „єдиної невідимої”. України і українських діячів терпіти не могли, бо їм здавалось, що всі неприємності, які принесла революція поміщикам, походять од місцевих українських політиків. Вони не визнавали навіть української народньої школи. Над ідеєю Університету просто сміялись. Отже можна зрозуміти, в яку ситуацію попала справа нашого Університету.

Але на щастя, не все так гладко і одразу пішло, як-то хотілось поміщикам, що об'єднались в Кам'янецькому союзі землевласників... Правда, в Кам'янецьке Повітове Земство, на вимогу Союзу, Губерніяльний Староста Кисільов одразу призначив одного чи двох членів Управи із старих гласних поміщиків-росіян. Але нової демократичної Управи він зразу не посмів розганяти: був розрахунок такий, що нова Управа сама розійдеться із протесту проти незаконного призначення в її склад цілком стороннього елемента. Але цей розрахунок не виправдався: О. М. Пащенко, по пораді з українцями, твердо залишалась на своїм становищі голови Повітової Управи, – хоч співробітництво з непрошеними „гостями” страшно затримувало працю і впливало на нерви. Що-ж торкається Губерніяльної Народньої Управи і Кам'янецької Мійської, то, на перший час, навіть од цієї часткової дезорганізації Губерніяльний Староста мусів утриматись. Річ в тім, що при розгоні демократичних земських управ, бодай для вигляду „законности й доцільности”, треба було висувати якісь

„мотиви”. Найчастіше, як мотиви, висувались – непідготовленість демократичних управ до провадження земської праці, недостатня освіта, нарешті, якийсь злочин по службі.

Як раз з цього боку Губерніяльну Земську Управу трудно було „взяти”. Уже перше Губерніяльне Земське Зібрання під цим оглядом поставилось до справи поважно й обрало свій виконавчий орган – Губерніяльну Управу із п’яти осіб, із яких троє було з високою освітою. Як для тих часів, коли української інтелігенції просто не вистачало, – це було цілком добре. Крім того, більшість із складу Управи мала довший або коротший стаж в земській роботі... Що-ж торкається злочинів чи помилок по своїй діяльності, то Губерніяльна Земська Управа не встигла ще їх наробити, хоча-би по тій простій причині, що її було обрано як раз на передодні гетьманського перевороту і вона на те не мала ще часу.

Подільський Губерніяльний Староста Кисільов все це чудово бачив. Він сам був у свій час „земцем” – Головою Проскурівської цензової Земської Управи, сам добре знав, що в складі цензових – панських – управ більшість членів була без високої освіти і тому просто незручно йому було цілком безправно розпустити нову демократичну Губерніяльну Управу. Правда, нам було відомо, що до нього майже щоденно ходили з цією вимогою члени Кам’янецького Союзу „землевладельцев”, на чолі з настирливим чорносотенцем і україножером Нехаєвим, але Кисільов все одтягав з реформами, бо взагалі уважав „неполітичним” показати одразу чого, власне, хотять ті, що ніби стоять за „новий лад”. Отже, так чи інакше, Губерніяльній Управі пощастило залишитися на перший час в своїм повнім складі. Так само неможливо було щось зробити із Мійською Кам’янецькою демократичною Управою. Головою тут був О. П. Шульмінський, але ж це був чоловік із високою освітою і з довголітньою працею в мійськiм самоврядуванні.

Правда, через кілька місяців Кисільов, під натиском місцевих і центральних, ворожих українству сил, мусів зробити певні, – хоч і невеликі – зміни в складі Губерніяльної і Кам'янецької Мійської Управ, але, – кажу – на початку після гетьманського перевороту все в цих установах затрималось на місці. На цьому моменті я спиняюсь більш докладно власне тому, що од тих чи інших змін в складі цих трьох управ безумовно залежала доля Кам'янецького Університету. Річ в тім, що по роспорядженню Гетьманського Правительства, було надано право тим управам, що приходили по призначенню од гетьмана на зміну демократичних, одмінати і завішувати ухвали та постанови демократичних земських та мійських зібрань, отже нові управи – мійська, повітова та губерніяльна – просто могли-б одмінити постанови про заснування в Кам'янці на Поділлі Університету та про всякі асігнування на цю мету. В кращому разі, вони могли-б всяко гальмувати цю справу, а це, як побачить читач далі, призвело-б до того, що Університет у Кам'янці не повстав-би.

Яскравою ілюстрацією вищесказаного може служити факт повстання російського університету в Катеринославі, про який згадує проф. В. О. Біднов. В цьому місті навіть за російських часів не було російського університету. Але, з огляду на те, що Мійська Управа і Губерніяльне Земство за часів Гетьмана опинились в руках росіян, ці інституції так „постарались“, що для української губернії дістали російську високу школу.

Отже, так склалась ситуація після гетьманського перевороту „на низу“. „Вгорі“, у Києві, з переворотом, український національний уряд автоматично відпав і українськими міністрами, за виїмком двох – Міністра Закордонних Справ Д. Дорошенка і Міністра Освіти М. Василенка – стали люде цілком ворожі Україні, се-то, що ніякої самостійної української держави не хотіли. Без сумніву, все це тяжко ускладнило справу Кам'янецького

Університету й на горі і про це, очевидно, розкажуть ті, що мусли її просувати по гетьманських міністерствах.

Все-ж великим „щастям” було те, що хоч Міністром Освіти став українець М. Василенко. Правда, треба сказати, як на ті часи, Василенко був українець „дуже незадовольняючий”: будучи старшою людиною віком і маючи темперамент дуже повільний, він ще за часів Центральної ради, коли все кипіло, обурював українське громадянство своєю обережністю, поміркованістю, нерішучістю. В 1917 році, за часів Центральної Ради, М. Василенко ще з призначення Тимчасового російського Уряду Керенського, обняв посаду Попечителя (Куратора) Київської Шкільної Округи. Це ніби-то була одна з перших „уступок” російського уряду Україні, що відроджувалась до життя. Це відродження, як відомо, стихійно і в першу чергу спрямувалось в бік націоналізації шкільництва: нижчого, середнього і високого. Хвилі розбурханого національного моря високо здіймались вгору, на місцях кипіла робота по українізації, Центральна Рада ухвалювала одноголосні постанови про перехід навчання на українську мову і лише в Київській Шкільній Кураторії ці хвилі значно спадали і в своїм буйнім бігові спинялись: куратор Василенко був проти занадто нагальної українізації, особливо середнього та високого шкільництва.

Правда, почасти Василенка можна було зрозуміти: та-ж на Україні до 1917 року не було ні одної школи з українською мовою, не було підручників навіть для нижчої школи, не те, що для вищих початкових (семирічки), середніх, а тим більш для університетів. Далі, – по всіх школах, особливо середніх, – було дуже багато учительства московського, а коли й з українців, то такого, що української книжної мови зовсім не знало. Все воно – перелякане передовсім за свої посади, а потім взагалі надихане погордою і злобою до українства, про яке досі нічого не було чути, – прибігало до куратора Василенка схвильоване, збентежене, роз’ярене з приводу „насильственной українізації”. Його закидали

питаннями – як бути, що учителі не знають української мови, що нема підручників, що батьки дітей і самі діти „вообще против всякой українізації“ і т. д., і т. д. До нього надходили різні прохання, постанови й петиції – одні за негайну українізацію, другі – проти неї і ось Василенкові, серед цієї розбурханої стихії, треба було й вимоги українців задовольнити, а одночасно сполошених професорів та батьків-росіян і всяких ворогів українства – заспокоювати, „зацитькувати“, „обороняти“. Фактично-ж це приводило до задержання і до зниження темпу національного освітнього руху. Було вражіння, що Василенко всяко обороняє російську школу на Україні і на цім тлі почались навіть непорозуміння між Центральною Радою та її Генеральним Секретарем Освіти Степенком з одного боку і куратором Василенком з другого. Він Центральну Раду почасти ігнорував і оглядався на Петроград, де ще сиділо російське правительство Керенського, що вважало Україну за свою й думки не припускало про її самостійність...

Отже, лише такий поміркований українець міг стати міністром в гетьманському уряді. Треба сказати, що за міністрування Василенка під час гетьмана цілий темп українізації шкільництва взагалі дуже сповільнився, особливо, приймаючи на увагу, що всюди піднесли голову ворожі українству елементи. Одначе, в справі заснування нових українських університетів у Києві та Кам'янці зміни не зайшло: університети ухвалено було організувати, як про то постановило попереднє міністерство В. К. Прокоповича за Центральної Ради. Розуміється, поновлення цієї справи потребувало нових заходів та пертрактацій; треба було перебороти різні труднощі. У всякому-ж разі, належить зазначити, що навіть при цілком ворожому відношенню певних гетьманських інстанцій до ідеї високих українських шкіл, розпочату справу Кам'янецького й Київського Університетів уже неможливо було поховати: це було-б занадто неполітично.

Як-би то не було, Кам'янецькому Університету пощастило: не дивлячись на гетьманський переворот, справу вдалося і „на горі” – у Києві, і „на долині” – в Кам'янці, поки що врятувати. І це без всяких тенденцій, а лише за для ради історичної правди треба ствердити: бо в останні часи де-хто із ідеологів гетьманської влади, не знаючи ближче обставин, заснування цих університетів ставить в заслугу як раз цій владі. Тим часом, як бачимо, справа стояла інакше...

Діялось все це в травні 1918 року. А через нецілих шість місяців, 22 жовтня того-ж року, у Кам'янці-Подільському повстав і з надзвичайною урочистістю був одчинений повний Український Державний Університет, в складі трьох факультетів, з професурою, студентством, бібліотекою, кабінетами, лабораторіями і т. д.

Правда, історія революційних часів, коли життя взагалі б'є прискореним темпом, дає нам приклади швидкого повстання ріжних установ, інституцій та організацій...

Одначе, Кам'янецький Університет чи не побив в цьому відношенню світового рекорду... У всякому разі, на нашому українському тлі самий процес повстання Університету в Кам'янці назавжди залишиться подією, до якої з приємністю і гордістю будуть звертатись думки українця.

В Маї місяці 1918 року абсолютно нічого крім голих постанов про Університет місцевих подільських самоврядувань і згоди на це у Києві – не було. Яким-же способом за шість місяців могла повстати така складна і цілком нова в українських умовах інституція, як Університет?

І ось на цім місці інтереси повної об'єктивности і справедливості вимагають признати, що сталось це завдяки тому, що організувати Університет було доручено проф. Івану Івановичу Огієнкові.

Проф. Огієнко – особа українському громадянству широко знана. Його знають, як професора-фільольога,

як ректора Кам'янецького Університету, як Міністра Освіти та Ісповідань Української Народної Республіки. Його знають, як автора наукових і популярних праць, як перекладчика богослужбних книжок на українську мову, як церковного і громадського українського діяча.

В момент, коли пишуться ці рядки, І. І. Огієнко – професор православного богословського факультету Варшавського Університету – чоловік ще зовсім нестарий, повний сил та енергії. Перед ним ще нескінчений шлях життя і широкої праці. При таких умовах може було-б передчасно і не зовсім зручно давати вичерпуючу характеристику його особистості та діяльності.

Але, оскільки ті чи інші риси вдачі І. І. Огієнка виявилися, власне, в процесі організації Університету в Кам'янці – їх не можна тут обминути.

І найголовнішою з цих рис треба признати виключну діловитість і працьовитість І. І. Огієнка. Це – передовсім людина робочої дисципліни. Наслідком цього – десятки написаних та виданих Огієнком праць наукових, популярних та інших, минаючи роботу професорську, загально освітню, благодійно-громадську і т. д.

За цю всю працю проф. І. І. Огієнка серед широких кіл українського громадянства й навіть української людности знають і поважають. Але, нащо гріха таїти: не всі серед цього громадянства І. І. долюблюють. Бо І. І. буває часом для своїх співробітників „тяжкенький“, часом говорить „прикрости“. Нащо гріха таїти: за це І. І. Огієнка навіть стараються часом обминути в справах державних та громадських. Хоча терпить од цього звичайно не Огієнко, а як раз ці справи.

В чім-же тут річ? А річ в тім, що в особі Огієнка ми маємо до діла з людиною, у якої до високої міри розвинене почуття обов'язку. Раз йому доручили якусь справу, вона мусить бути виконана добре, швидко і акуратно. Таку вимогу І. І. Огієнко завжди твердо ставить до себе, але... такі-ж вимоги застосовує й до

инших... Так. Але хіба-ж українці не знають, що таке точна, швидка й добросовісна праця? Хіба-ж не на них стояли петербурзькі канцелярії, хіба не українськими фельдфебелями та унтер-офіцерами була сильна й славна російська армія. Хіба не галицькі українці були опорою спокою і порядку австрійської імперії і хіба-ж не вони уважались за найкращих службістів? Так – все це правда. Але є тут одна трагедія: всі ці чесноти українці повно й ретельно виявляють на службі чужим, під командою чужих. І, навпаки, все це кудись зникло, коли прийшов час служити собі самим, своїй державі. Тут, як раз, повним цвітом розцвіли цілком протилежні якості української вдачі, що характеризуються дієсловами: „не знав“, „забув“, „спізнівся“, „загубив“ і т. д. Психологія була така: „чуже начальство“ пішло, то де-ж і не погуляти, як у своїй державі, коли-ж і не попанувати, як не за своєї влади. На то-ж вона й своя, щоби нічого не сказати, на то-ж вона й рідна, щоби попустити й простити. Правда, було-б цілковито невірно говорити, що свідоме національно українське громадянство ухиялось од національної праці або уникало її. Навпаки, воно надзвичайно раділо можливості цієї праці, охоче хапалось за неї. Але буває різна „робота“. Можна з захопленням говорити про неї, але, фактично, вилежуватись в ліжку до одинадцятої години, можна скликати й ініціювати різні збори та засідання, але самому-ж спізнюватись на них на години і т. д. І, справді, за часів української революції і влади існували цілі категорії наших людей-патріотів, що жили як в тумані: вони раненько зривались з ліжка і, замість йти на службу, цілий день бігали по різних зборах, засіданнях, установах, мали силу побачень, доручень, цілком одбивались од дому і, ледве волочучи ноги, добивались десь далеко після півночі до свого ліжка. А коли-б їх було спитати, що вони, властиво, роблять, чи зробили, то їм було-б дуже важко відповісти на це питання.

Огієнко-ж в цю атмосферу, що так скажемо, „волі“, „поезії“ і „почування“ вніс трохи „прози“, „старого

режиму". „Почування" – почуванням, але від одних балачок діла не буде – і Огієнко сам встає у шість годин ранку, але й од інших вимагає бути на службі у вісім... Хто-ж спізнився – може мати неприємність. Звідси – невдоволення, обвинувачення в „бюрократизмі", „дрібничковости" і т. д. Зрештою, про ці „деталі" можна було-б не говорити, коли-б я не був свідком того, як, дякуючи власне цим „деталіям", повстав у Кам'янці Університет. І тепер уже можна твердити сміло, що коли-б справа організації не попала до рук І. І. Огієнка, з його оцією діловитістю, працьовитістю та пунктуальністю, то Україна взагалі цієї високої школи не мала-б.

Згадаймо, що Університет було одчинено 22 жовтня 1918 року, а через місяць, 20 листопаду, почалося повстання проти гетьмана. Одночасно сталася революція в Німеччині та Австрії, війська цих держав покинули Україну, а большевики зараз-же розпочали наступ проти армії Директорії – і на Україні почалися війна і хаос. Звичайно, при таких умовах про організацію будь яких університетів не доводилось мріяти. Інша річ, коли нова влада – навіть большевицька – заставала готову інституцію: підтримати її життя вона вважала своїм обов'язком. Більше того: сама інституція вже боролась за своє існування...

Але причиною такої швидкої й успішної організації Університету у Кам'янці була не лише особиста висока працездатність І. І. Огієнка. В даному складному ділі й при найбільшій бажанню її абсолютно не вистарчило-б. Тут відіграла надзвичайну, рішачучу роллю друга риса вдачі І. І. Огієнка. Річ в тім, що це – прекрасний організатор. Організатор – „милостю Божою", широкого розмаху, великого масштабу і високого мистецтва.

Власне, треба сказати, що в тих умовах, які склались на той час у Кам'янці та Києві, лише мистецтво організації могло привести до тої мети, яку мав Огієнко.

Штука організації – це взагалі велика річ. Добрий організатор – при самих маленьких даних і навіть при несприятливих умовах потрапить доклати великого діла. І, навпаки, поганий організатор, взагалі людина без цього хисту та уміння, „провалить” справу і з найкращими можливостями. Це, правда, світова й загально-відома річ. Так здавалось-би. А, тим часом, коли ми вже не раз програли в нашому державному будівництві й програємо тепер, то, передовсім, завдяки тому, що недооцінюємо належно значіння цього мистецтва, що доручаємо суто організаційні справи людям, які до того абсолютно не надаються; що, взагалі, навіть не знаємо, що у Європі та в Америці – це вже ціла наука, яку студіюють люде з природним організаційним хистом.

І коли я над цим спиняюсь ось зараз, то, власне, тому, що переконаний, що це мистецтво організації – політичної, військової, культурної і т. д., якщо ми справді збираємось будувати самостійну державу, – буде потрібне нам у найвищій мірі. І коли далі хочу спинитись на методах організації, застосованих І. І. Огієнком при заснуванні Університету в Кам'янці, то, власне, з переконання, що тут можна де-чого навчитися.

Існує дуже багато методів організації. Залежать вони од того, що треба організувати, в яких умовах, з якими даними і т. п. Що торкається організації таких установ та інституцій або якоїсь акції, що можуть бути переведені з участю громадських сил або без них, то тут, в українських умовах, нам доводилось спостерігати здебільшого два методи: перший метод, коли організатор, якому доручено справу – скажім, політичного, культурного чи громадського характеру – переводить її сам у всіх стадіях, виконуючи всю роботу – важливу і дрібну, легку і тяжку. І другий метод, коли організатор, для осягнення своєї мети притягає інших людей, громадянство, між яким розподіляє працю.

Перший метод, оскільки я його спостерігав у життю, майже завжди свідчив, що організатор або як раз не має

організаційного хисту, або не розуміє своїх завдань, або не знає справи, до якої взявся, або, нарешті, ще зовсім недосвідчений. Праця його – здебільшого тяжка, наслідки, – з необхідности, мізерні, а роля й доля досить незavidні: „народ“, для якого він робить, дивиться склавши руки і критикує. За те у організаторів такого типу здебільшого „задня“ думка: зробити все „самому“, ущасливити народ, піднести громадянству несподіваний подарунок, але за те-ж самому зібрати усі „лаври“ і попасти в історію. Бувають й інші мотиви саме такої організації праці. Так, на Поділля, в 1917 році, в одному повітовому земстві Головою Управи було обрано людину з високою освітою, але таку, що мала перед тим до діла з роботою технічною, а не організаційною... Чоловік це був дуже чесний, хотів виправдати народне довір'я до нього, а тому уважав, що він мусить працювати як найбільше і бути в курсі усіх найдрібніших справ. Він рішив, що всю кореспонденцію, яка приходить до Повітової Земської Управи, він кожного дня має переглянути сам і дати їй дальший хід. Між тим, Повітове Самоврядування завідувало на Україні численними галуззями народнього життя і тому до ретельного пана Голови надходили найрізноманітніші листи: і по шкільній справі, і по ветеринарії, і по статистиці, і в справі податків, і про пожежі, і про шляхи і т. д. Перед ним був розпорядок такий, що всю належну кореспонденцію секретар передавав просто й безпосередньо відповідним завідуючим відділами – фахівцям, а вони звертались першим ділом до членів управи і дуже рідко до голови – лише з такими листами, яких не мали права розв'язати самі або вагались, як зробити.

Тут же трапилось для нового Голови щось несподіване: він сидів день і ніч, а листи все йшли. Він ледве залагодить половину кореспонденції, а завтра – дивись – прибуло вдвоє більше. Так за тиждень нагромадилось у нього повні шухляди нерозібраних паперів, а життя вимагало відповіді: там лікарня негайно

потребує ліків, тут покушеного скаженою собакою треба терміново одправити в Пастеровський Інститут, в селі не можуть діддатись відповіді про заснування школи і т. д. За два тижні утворився такий хаос, що чесний пан Голова утік зі свого високого становища і зайнявся попередніми ділами.

Проф. Огієнко виявив себе прихильником як раз другого, громадського методу організації, при чім в найширшому розумінню цього слова.

Приїхавши до Кам'янця, він одразу відбув нараду з ініціаторами Університету і тут-же висловив думку, що до організації цієї справи треба притягнути всіх, хто так чи інакше може бути корисний, хто може мати до неї ближче або дальше відношення. Основна думка була така: висока школа для губернії – це придбання величезного культурно-національного значіння; для міста Кам'янця – це висока честь і залог майбутнього його розвитку культурного та економічного. Тому до праці коло організації Університету мають стати всі інституції та люде, що розуміють значіння справи і можуть їй реально допомогти. Такий підхід до справи одразу поставив організацію Університету на широку громадську базу і на перше засідання, по нараді, крім ініціаторів і фундаторів – мійської, повітової та губерніяльної управ і „Просвіти“, було запрошено низку інших організацій та людей... Так, постановлено було притягнути до справи в першу чергу Подільське церковно-археологічне Товариство. Це Товариство – утвір відомого заслуженого українського ученого, протоієрея Юхима Сіцінського, уже багато літ провадило на Поділлі свою діяльність. Воно скупчило коло себе цілу низку людей, що працювали над історією та етнографією Поділля, видало багато томів своїх праць, мало свою немалу, переважно історичну, бібліотеку, а, головно, великий многоцінний Музей, значіння якого переходило далеко за межі Поділля.

Першим факультетом Кам'янецького Університету намічався історико-фільольогічний і було рішено, що

Подільське Церковно-археологічне Товариство, з його установами, буде одною із баз для діяльності майбутнього факультету. Не треба говорити, що в особі Голови Товариства о. Юхима Сіцінського майбутній Університет зустрів найбільшу прихильність і готовність віддати надбання Товариства в користування Університету. Треба, правда, сказати, що о. Юхим був увесь час в курсі справи і мав постійний контакт з ініціаторами Університету від самого початку повстання цієї ідеї.

Друга організація, яка також одразу близько стала до ідеї Університету і яку рішено було запросити до ближчої праці коло заснування його, було „Подольское Общество естествоиспытателей и любителей природы”. Це Товариство, значно молодше од Археологічного, існувало в Кам’янці приблизно з року 1910-го і об’єднувало коло себе головним чином учителів середніх шкіл – природників, хемиків і т. п. Воно вивчало передовсім флору та фауну Поділля і взагалі його землю та природу. Найбільш цінним наслідком праці цього Товариства була організація в Кам’янці природничо-історичного Музею. Цей Музей фінансувало Губерніяльне Земство і він знаходився під його зарядом, але поставлений він був старанням і працею членів „Общества естествоиспытателей”. Займав Музей шість чи сім великих кімнат і був заповнений зразками рослин, трав та хлібів, домашніх і диких звірів, риб та птахів, що росли та водились на родючому ґрунті Поділля, по його лісах, річках, луках та байраках.

Ось цей Музей було рішено в першу чергу використати при організації другого факультету, що намічався, а саме – фізико-математичного. Звичайно, на це була повна згода, як Товариства природників, так і Губерніяльного Земства. Але Товариство це, запрошене до ближчої співучасті в будівництві Університету, запропонувало ще й іншу допомогу: воно взялось через своїх членів і співробітників оборудувати, по

можливості, й майбутні кабінети цього факультету, як мінеральогічний, флори та фауни Поділля.

На чолі Товариства природників стояв тоді професор Бучинський. Це був старий професор Одеського Університету, по походженню поляк, що прийшов жити до Кам'янця, коли вийшов на пенсію. Треба сказати, що не дивлячись на свої літа і польське походження, Бучинський з великим ентузіазмом поставився до справи Українського Університету у Кам'янці і у всій підготовчій акції аж до відкриття його брав постійну і енергійну участь. Крім Бучинського із членів цього Товариства, працювали по організації Університету ще українці хеміки В. Л. Злотчанський та М. П. Вікул, а також численні співробітники Товариства – переважно молодь, що зразу-ж кинулася по околицях Кам'янця і по Поділлю для збирання експонатів для кабінетів. Отже, вся ця акція Товариства була наслідком застосованого І. І. Огієнком методу: притягнення громадських сил до будівництва Університету.

Але круг громадських сил на цьому не замикався. Університет повставав у Кам'янці – значному місті осідку жидівства. Отже було рішено, що хоч Університет Український, але не можна залишити цієї категорії населення Кам'янця байдужим до справи – треба і його притягнути до будівництва високої школи в рідному місті. Тому на перше-ж засідання було запрошено представника місцевої жидівської громади – духовного рабина Оксмана. Це тим більше було до речі, що в пляні організації історико-фільольогічного факультету було намічено заснування двох катедр: жидівської мови і історії та літератури. Робилось це з огляду на велику кількість в Подільській губернії жидівства – поверх 300000 душ. Крок цей був прийнятий жидівством Кам'янця дуже добре, і взагалі з боку жидівства в цій справі мені не доводилось чути нічого негативного. Майже напевне можна сказати, що притягнення представника Кам'янецького жидівства до організації Університету не кінчилось лише його присутністю на

засіданнях – Огієнко напевне винайшов „реальні” форми цієї участі, але, на жаль, зараз я не можу пригадати, в чім вони мали виявитись. У всякому разі, оскільки в Мійській Думі впливову частину її складали гласні-жиди, то з огляду на контакт з ними, вони незмінно підпирали справу Університету там, де це залежало од міста.

Так само притягнуто до справи й представників польського громадянства міста Кам’янця та губернії. Зроблено було це з огляду на те, що у Кам’янці польське населення було досить численне, яких 5–7 тисяч і серед нього дуже багато представників інтелігенції – головно вільних професій – лікарів, адвокатів, інженерів і т. д. Отже, уважалося, що й це населення не мусить бути одкинуте, а, навпаки, треба його притягнути до самої справи. А щоб воно в тій справі бачило де-що й для себе, було рішено, що в Кам’янецькому Університеті будуть також дві катедри польською мовою: історія та література. Між иншим, було це зроблене у великій мірі і з огляду на особу О. П. Шульмінського: він, хоч поляк, так захопився ідеєю українського Університету у Кам’янці, що був просто душею цього діла. Представником од польського громадянства у цій справі був популярний у Кам’янці лікар Тадеуш В’ячеславович Заленський, людина поступова, що ще від 1905 року мав ближчі стосунки з українськими діячами у Кам’янці.

Безумовно, участь поляків не мала залишатись лише плятоничною, але, знов-же, я уже не пригадую, чим саме конкретно вони мусіли допомогти. У всякому разі, поляки також засідали, як гласні, в Мійській Думі і в Університетській справі незмінно підтримували всі внесення О. П. Шульмінського.

Як справжній організатор, І. І. Огієнко не міг забути й про притягнення до справи Університету також і місцевої преси. На жаль, преса в Кам’янці представлялась завжди дуже убого. Річ в тім, що тут розходились, головним чином, давні російські газети – Київські та Одеські: всі Кам’янчане того часу пам’ятають

„Кіевскую Мысль“, „Кієвскіє Отклики“, „Кієвлянинь“, „Одесскія Новости“, „Одесскій Листокъ“ – все газети великі – цілі простирала – добре поінформовані і добре редаговані. Приходили вони до Кам'янця на другий день по виході і дуже тяжко було конкурувати з ними якійсь місцевій газеті.

І все-ж, скільки я пам'ятаю, у Кам'янці робились постійні спроби мати „свій“ орган. Здебільшого ці спроби походили з жидівських кіл, при чім малося на увазі й комерційний бік справи. Одначе, на жаль, Кам'янецька газета завжди була щось жалюгідне, як під оглядом зовнішнім, так і внутрішнім. Папір – дешевий, кольоровий, друк брудний, а зміст – пожалься Боже: передовиці писав „редактор“, що мав за собою найвище чотири кляси гімназії або аптекарський ученик, а змістом фельетонів були події та пригоди на „Почтовці“, чи „Журавлівці“, чи на „Довгій“ або інакше – Різницькій вулиці. Багата й велика пані „Кієвская Мысль“ з погордою, але справедливо писала, що як-би перейти цілу Росію, від Західних кордонів аж до Камчатки і Сахаліну, то чогось більш убогого тяжко було-б зустріти. І все-ж Кам'янецька „преса“ то падала, то знов підіймалась, виникаючи з небуття чи в формі „Подольськихъ Новостей“, чи „Подольськихъ Известій“, завжди й незмінно „гордо неся знамя вольного и независимого слова“, як писалося в таких випадках у передовицях.

Отже й у 1918 році Кам'янець не залишався без своєї преси. На цей раз „гордо“ несла знамя загально знана у Кам'янці фігурка – маленький жидок Шмаля Фукс, з ногами дугою і з підготовкою власне ніякою. Ніхто з поважних людей у Кам'янці не трактував серйозно ні пана редактора – видавця Фукса, ні його газетки, але – дивне діло – ніхто з поважних людей не потрапив зорганізувати якогось іншого органу і лише Фукс, переборюючи найрізноманітніші труднощі, кілька літ підряд сам писав, сам друкував і, нарешті, сам продавав свої „Подольскія Известія“ і тому з найбільшим правом

мав уважатись представником преси у Кам'янці. Тому було ухвалено, що з „Подольськими Известіями” і з його редактором треба встановити контакт і погодження, аби університетська справа мала у Кам'янці „добру пресу”.

Майже напевне можу сказати, що крім вищеперечислених організацій та осіб, було рішено притягнути й ще де-яких людей та організацій, але кого саме – тепер уже не пригадую. Пам'ятаю лише, що персонально був запрошений до співучасти в праці інженер Вольфман, жид, власник електричної станції у Кам'янці – енергійний та ініціативний чоловік.

Отже із представників всіх цих організацій та окремих людей було рішено на попередній нараді скласти місцеву „Університетську Комісію” у Кам'янці, яка під головуванням уповноваженого од Міністерства Освіти І. І. Огієнка, мала-б взятись до праці.

Але щоби зрозуміти все значіння цієї комісії, треба з'ясувати одну дуже важливу обставину: річ в тім, що хоча Міністерство Освіти і сам гетьман Скоропадський поставились до ідеї заснування Кам'янецького Університету прихильно, але, на разі, ніяких грошей на цю справу ще не було. Звичайно, Міністерство теоретично ухвалило певне асігнування, – скільки саме не знаю – але ця ухвала мала перейти ще дуже довгу низку інстанцій. Треба пригадати, що після гетьманського перевороту всі міністерські канцелярії у Києві заповнились здебільшого петербурзькими „фахівцями”, котрі почали переробляти усе діловодство на старий, тяжко-бюрократичний лад. В де-яких інстанціях ці самі фахівці були готові як найдовше затримати справу асігнування грошей на український Університет по міркуванням політичним і тому в перший свій приїзд навіть енергійний І. Огієнко не уявляв собі, коли то можна буде дістати якісь гроші.

Отже Огієнко кинув гасло, – коли подоляне й Кам'янець хотять швидко мати свій Університет, мусять стати до його організації, не дочікуючись державних коштів, – своїми силами і засобами.

Це й мало стати завданням „Університетської Комісії“.

Було розіслано запрошення і, на другий день по приїзді І. Огієнка в Кам'янець, – в Кабінеті Мійського Голови уперше зійшлася Комісія. Сталось це в травні чи на початку червня 1918 р. За великим столом, застеленим зеленим сукном, засіли – уповноважений од Міністерства Освіти І. І. Огієнко, Кам'янецький Мійський Голова О. П. Шульмінський, Голова Кам'янецької Повітової Народної (Земської) Управи О. М. Пащенко, яку було обрано секретарем Комісії, Голова Губерніяльної Народної Управи В. К. Приходько, Голова Подільської „Просвіти“ лікар К. Г. Солуха, Голова Подільського Церковно-Археологічного Товариства – протоіерей о. Юхим Сіцінський, Голова Товариства природників – проф. Бучинський, представник жидівського населення міста Кам'янця – рабин Оксман, представник польського громадянства – лікар Т. В. Заленський, інженір Вольфман та інші. Запанувала тиша і Огієнко, піднявшись з місця, урочистою промовою одкрив перше засідання Комісії. Він заявив, що Міністерство Освіти Української Держави поклало на нього почесну і відповідальну місію – організувати у Кам'янці-Подільському Український Державний Університет. Пан Гетьман ставиться до цієї справи цілком прихильно. Університет має складатись з факультетів – історико-фізіологічного, правничого і фізико-математичного. Організація Університету потребує великої праці, яку він – уповноважений Міністерства – уважає можливим виконати лише при самій близькій участі і допомозі як тих установ та інституцій, що заініціювали заснування Університету в Кам'янці, так і тих громадських та культурних організацій і окремих людей, що уважають повстання Університету в Кам'янці справою великого значіння і готові всіма силами допомогти його реалізації. Цю допомогу він – Огієнко – уявляє собі не в формі плятонічного співчуття, а у вигляді реальної праці і

тому пропонує тут-же, на цім засіданню, з'ясувати, що конкретно може зробити для майбутнього Університету кожда із представлених інституцій та організацій.

Так почалось будівництво Університету у Кам'янці.

Першим стало на засіданню питання про будинок для майбутнього Університету. Власний, спеціальний будинок, звичайно, був лише музикою майбутнього, отже треба було найти щось відповідне тепер. Після короткого обміну думок всі швидко погодились на тому, що найбільш підходящим - буде дім середньої восьмиклясної технічної школи. Цю школу було збудовано всього лише років десять перед війною і будинок був новий, підходящий: мав три поверхи, був великий і розлогий, кляси, кабінети та лабораторії високі, ясні і зручні. Садиба коло будинку була також велика, а в ній другий, менший, двохповерховий дім - з кватирями для директора та професорів. Але... як у кождому ділі, не все так було легко й просто. В будинку цьому уміщалась, як ми бачили, середня технічна школа, - отже було-б дуже негарно руйнувати її хоч-би і за для ради Університету. Тому було рішено, що для технічної школи треба найти инше приміщення. Це перше конкретне завдання взяла на себе Мійська Управа. Одначе, й це ще далеко не вирішало питання з будинком для Університету: річ в тім, що фактично, технічної школи в тім будинку не було уже рік чи два, бо його було реквізовано під казарму для постою війська. Тепер війська також уже не було, але будинок після постою був страшенно понищений, як в середині, так і зовні: коли почався серед армії большевизм і росперезалась „широка русская натура“, то уже ніщо не мало пощади. Зокрема, в казармах запанував повний бруд: ніхто підлог не мив, стін не білив, шиби у вікнах були побиті, двері поламані і т. д. В будинку технічної школи на другому поверсі була велика зала, - так оповідали, що там солдати зробили стайню і туди по сходах виводили коней. Таким чином, легко зрозуміти, що од будинку Технічної Школи до помешкання

Університету був шлях не такий короткий: будинок вимагав радикального зовнішнього і внутрішнього ремонту. Це завдання взяла на себе Губерніяльна Народня Управа. В складі Управи існував так званий дорожно-техничний відділ на чолі з інжинером та кількома старшими й молодшими техніками. В нормальних часах на цьому відділі лежала робота по проектуванню та будівництву мостів і шляхів губерніяльного значіння, а також по будівництву більших лікарень, шкіл і т. д. Одначе, війна, а потім революція давно перервали цю роботу: матеріали будівельні страшно подорожчали, а робочі руки одійшли в армію. Пішли на війну і не вернулись також два інженери, що стояли на чолі цього відділу, і в 1918 році уже демократична Управа взялась до повільного оновлення відділу, запросивши на посаду керівника відділу інженера Олексу Порфиоровича Морозовського, відомого українського діяча, що згодом був Головою Кам'янецької Мійської Управи, Подільським Губерніяльним Комісаром і, нарешті, Міністром Внутрішніх Справ УНР. На складах Губерніяльного Земства залишилось також трохи будівельного матеріалу – цегли вапна та инше. Отже було рішено, увесь техничний персонал Управи призначити на ремонт Університету і для цієї-ж мети передати будівельний матеріал. Оскільки пригадую, частину участі в ремонті взяла на себе також Мійська Управа – і ремонт будинків став нашим, як тепер висловлюються, „ударним завданням”: од виконання його залежало відкриття восени Університету. Інженери й техніки щиро перейнялись поважністю і відповідальністю завдання й дружно поборювали різні техничні труднощі, яких повставало досить у зруйнованому війною Кам'янці, що вже кілька літ нічого не будував і не ремонтував. Тут належить відзначити енергійну працю інженера Земської Управи О. П. Морозовського й наших техніків Урсула та Мануїлова, а також інженера Мійської Управи Папенгута.

Слідуючою передумовою можливості одкриття Університету було обладнання його внутрішнє, себ-то умебловання аудиторій, кабінетів, лабораторій, університетських канцелярій і т. д. Це завдання взяла на себе Кам'янецька Повітова Народня Управа. За літо мали бути зроблені шкільні лавки, столи, стільці, шафи, вітрини, клясні дошки, вішалки і т. д. Огієнко виявив себе дуже добрим господарем і натискав, щоб усе було міцне, зручне й гарне. Коли не помиляюся, Повітова Управа мала також на складі якесь дерево і рішила його пожертвувати на меблі замість грошей, яких у Самоврядувань тоді, після пертурбацій 1917 року, ще зовсім не було. Пригадую, що всю цю роботу взяв від Управи з підряду Кам'янецький столяр Пейсатий, і це прізвище раз у раз фігурувало при розмовах про Університет. Далі йшли кабінети, лабораторії та інші допомогіві установи для Університету. Отже, тут, як я уже згадував, виступили знов таки місцеві сили в образі Церковно-Археологічного Товариства, на чолі з протоієреєм Ю. Сіцинським і Товариства природників – на чолі з проф. Бучинським. Вони мали зробити все, що можна було зробити при місцевих можливостях для факультетів історико-філологічного та фізико-математичного. Нарешті, на першім-же засіданню Комісії стало питання й про університетську бібліотеку. Університет без бібліотеки – не університет, розпочати-ж справу купівлею книжок – це значило витратити сотні тисяч карбованців, яких, до речі, ще зовсім не було. Крім того, в той час, коли й Москва й Петербург були одрізані од України, а закордоном ще точилася війна, дуже багато чого й не можна було дістати. І тут знову запанував принцип організації з допомогою громадянства: було висунуто ідею (не пам'ятаю ким, можливо, що як раз Огієнком) – створення університетської бібліотеки – властиво, основ її – шляхом зібрання пожертв книжками. Як згадую, ця ідея знайшла одностайну підтримку цілої Комісії і ось тут виявилася користь притягнення до справи будівництва

Університету преси і представників усього населення Кам'янця. Редактор Фукс одразу, на засіданню Комісії урочисто заявив, що для цієї мети він дає сторінки своєї газети і буде увесь час безплатно уміщати заклики до пожертв книжками й друкувати прізвища жертводавців.

Представники жидівського і польського населення, з свого боку, заявили, що це населення охоче спричиниться до того, щоби бібліотека молодого Університету була, по можливості, як найбагатша... Запрошений в комісію власник електровні Вольфман зазначив, що він буде уважати для себе честю всю електричну проводку в будинках Університету зробити цілком безплатно...

Так Комісія в першому засіданню розподілила ролі і завдання кожного члена, охопивши, по можливості, всі матеріальні можливості, які були необхідні для відкриття Університету восени. Але це були моменти матеріальні. Залишались же ще дуже важливі, можна сказати – основні моменти характеру, так-би мовити, духовного: треба було знайти професорів, професорів для трьох факультетів, що могли-б читати лекції українською мовою. Це завдання уже цілком лежало на уповноваженому Міністерства по організації Університету.

Так і умовились: Комісія підготовляє Університет з боку зовнішньої організації, І. І. Огієнко працює в Києві і, по згоді з Міністерством, підшукує й запрошує професорів, усталює програми факультетів, добивається асигнування, оформлює положення Університету і т. д., і т. д.

Одначе, приїзд І. Огієнка в Кам'янець і побачення з місцевим громадянством дали ще й інші наслідки: в місцевих українських, головно духовних, колах (о. Ю. Сіцінський) виникла думка, щоби на Поділля, замість Духовної Семинарії, повстав при Українському Університеті Богословський факультет. (Якщо не помиляюсь, з подібним проектом приїхав і Огієнко з Києва). З другого боку, місцеві діячі висунули ідею

можливого наближення Університету до реальних потреб Подільської землі, що мало-б виявитися в заснуванні при Університеті агрономічного факультету.

Правда, як було згадано вище, Губерніяльне Земське Зібрання доручило Губерніяльній Управі розробити проект заснування у Вінниці Високого Сільсько-Господарського Інституту, але це була справа дальшого майбутнього - тут-же намічалась близька і реальна можливість здійснення того, чого в першу чергу потребувало Поділля.

Знову-ж, місцеві лікарські круги (К. Г. Солуха й ин.) несміло підносили думку про заснування десь у майбутньому при Кам'янецькому Університеті також і медичного факультету.

Огієнко уважно прислухався до думок і побажань місцевих діячів, обмірковував реальні можливості для здійснення їх і, з свого боку, ставився до них принципово дуже прихильно. Він захоплений був думкою створення з Кам'янецького Університету справді великої і поважної високої школи.

Так, перший приїзд І. І. Огієнка до Кам'янця спричинився до повстання органу - Університетської Комісії, що мав реально стати до роботи, чи, вірніше, об'єднувати роботу тих окремих установ, організацій та окремих людей, що взяли на себе певні завдання. Справу було поставлено на рельси і Огієнко од'їхав до Києва.

Лишившись у Кам'янці, ми негайно взялись до праці. Головою Комісії, на час відсутности І. Огієнка було обрано проф. Бучинського, але Комісія не часто засідала: ролі було розподілено, не було про що довго балакати, треба було робити.

Роспочався ремонт майбутнього Університету. На сцену виступили інженери, техніки, мулярі, столярі, цегла, вапно, пісок. Застукали молотки, запахло фарбою, кітом і сосною. Пейсатий отаборився тут-же, в одній з клас технічної школи, щоби потім не носити меблів із своєї майстерні і наповнював цілий будинок співами і

луною од гемблів, пилок та рашпів. Голоси робітників дзвінко перекочувались порожніми кімнатами з кінця в кінець. Товариство природників організувало велику екскурсію вниз по Дністру в гонитві за рибами, птицями й мінералами Поділля. Тут працювали природники й хеміки М. П. Вікул, С. І. Назаревич, Регул, Хитьков та інші, що потім поповнили ряди перших асистентів Університету. П. Хитьков подарував Університетові свою велику природничу колекцію. Дуже добре йшла справа організації бібліотеки. Фукс розійшовся і почав уміщати оголошення про збирання книжок для бібліотеки на цілу першу сторінку своєї газети. Оголошення супроводжувалося відповідними прихильними статтями.

Представники польського й жидівського населення також виконали свою обіцянку, – справа Університету в Кам'янці якось непомітно стала справою найширших кругів його громадянства і книжки з цілого міста – російські, українські, французькі, німецькі, польські, жидівські та на інших мовах пливли широкою річкою. Спочатку ці дари, коли не помиляюсь, приймала „Просвіта“, але швидко справа набрала остільки поважних розмірів, що до неї – лише для самого приймання книжок – треба було приділити спеціального чоловіка. Огієнко прислав із Києва пана Величка і це був урядовець Університету.

Минуло тижнів три, Огієнко працював у Києві, Комісія у Кам'янці. Почувалося, що треба підбити підсумки роботі, назбиралось також низка питань до розв'язання і од Огієнка було одержано телеграму, що він певного числа приїде до Кам'янця.

Маленька організаційна деталь: І. Огієнко завжди про свій приїзд попереджає то листом, то телеграмою. І це, між иншим, давало пізніше привід до обвинувачення його в „честолюбстві“, – мовляв, „хоче, щоби йому улаштували зустрічі“ і т. п. Одначе, своїм слухачам в Подебрадській Академії, на лекціях по організації праці в самоврядуваннях, я завжди рекомендую саме такий

спосіб поступовання. І „отнюдь” не той, який здебільшого практикують наші українські діячі, а, у свій час, і міністри, – а саме – приїхати „скромно”, „нікого не турбуючи”, „не завдаючи зайвого клопоту” і т. д. І ось звичайна „наша” картинка: приїжджає такий собі наш діяч у N – повітове місто. На дворі – ні собаки. Спека, тиша, лише заводить шарманка. Нічого робить! Діяч „скромно” бере свої чемодани, вузлики й пре серединою вулиці. Куди? – А чорт його знає! Піт йому котиться з лица, волосся прилипло на лобі, „крилатка” волочиться у поросі. Нарешті, слава Богу! Якийсь панок у вишиваній сорочці! Скажіть, будь ласка, де тут мешкає такий та такий. – Що? А ви хто будете?.. Що? Комісар освіти? Може в справі учительської семінарії? Ну, скажіть ви, Бога ради! А він сьогодні рано виїхав у „губернію”, до Вас. По тій таки справі! Семен Іванович? Теж нема! Учора на село до жінки виїхав на пару днів. Ах, ти-ж досада, коли-б знаття! Літо, – усі в розброді. Та як-же тепер буде? Дозвольте представитись, народній учитель Собченко. Дозвольте, пане Комісаре, ваші речі! Та ні, я понесу, а то Ви он як упріли... Готель? Та тут, властиво, нема готелів. Прошу, може, до мене, – там жінка, троє головорізів, але якось того... Що, досада кажете? Та нічого, якось того... Скликати учительство? Гм... воно труденько, як-би Ви того, попередили трохи...

І починається „робота”. „Комісар” „скромно” сидить у садку Собченка на своїх чемоданах. В хату – хвилю! – Не можна зайти, бо „страшний кавардак” – „не чекали такого високого гостя”. Пані Собченкова бігає, як опарена, не знає за що взятись: чи постелі стелити, чи яєшню гостю смажити, чи Володьку бити, що серед розгардіяшу руку опарив. Собченко з Шморгуном літають по N, аж піт з них котиться, але всюди або невдача, або їм-же дістається: Павленко пішов за три версти на річку ловити рибу, – треба за ним посилати, у Іваненків у п’ять годин „пулька”, як раз гостей запросив: що його робить; учителька Надя Сердечна аж плаче:

саме зібралася до товаришки на весілля. „І лихий того комісара приніс! Без повідомлення, без попередження: всім поплутав карти, всім завдав клопоту! Єрунда! І з тих зборів все одно нічого не вийде!“

Це у нас називається приїхати „скромно“, „без галасу“, „нікого не турбуючи“.

Воно справді, кожде попередження про прибуття, помимо бажання, – до певної міри може підкреслює особу, що має приїхати. Але для справи, для тих, до кого мають приїхати, цей „нескромний“ спосіб далеко корисніший, вигідніший і кращий, ніж отой „скромний“. Тим більше, що у тих наших „скромних“ діячів дуже часто за „скромністю“ ховається „смирненіє паче гордості“. Отже нам, Кам'янчанам, нічого не сталось, що ми заздалегідь замовили для Огієнка покой в готелі, і, як гречні господарі, зустріли, делегувавши двох людей для його зустрічі. Але зате всі ми наперед знали день, годину і місце засідання Комісії, ніхто не ганяв висунувши язика по місту, ніхто не мусів екстренно міняти свого порядку денного і т. д. Правда, всяка телеграма чи повідомлення про чийсь приїзд невільно психологічно „мобілізує“, і за останніх два-три дні перед приїздом Огієнка, ми всі, члени Комісії, значно посунули свої справи наперед. Огієнко не був ревізор, ми не були йому підлеглі, але вже оцей самий діловий спосіб поступовання невільно створював атмосферу відповідальности за взяті зобов'язання і за цілу справу.

Відбулось друге засідання Університетської Комісії з уповноваженим Міністерства. І. І. Огієнко перший зробив доклад про свою роботу за три тижні у Києві. Справа запрошення професорів потроху посувається наперед. Запрошено українські наукові сили – старші і молодші – з Петрограду та Москви, з Києва, Харкова, Катеринослава та Одеси. Розпочато переговори з низкою учених з Галичини. Взято під увагу Буковину і українських учених-галичан у Відні. Справа тяжка, але не безнадійна: коли пошукати, то люде у нас є.

Звичайно, не все першорядні „зірки“, багато молоді, але... „не зразу Варшава збудувалася“.

На перший час двом-трьом старшим професорам треба дозволити читати російською мовою. До справи про богословський та агрономічний факультети у Києві поставились прихильно, але агрономічний факультет буде дозволено при умові, що Кам'янецька Мійська Дума ще виділить з громадських земель на цю мету 50 десятин. Утворення цих факультетів додає дуже багато нової і серйозної праці, але за для ради такої справи варто напружити сили і у Києві, і у Кам'янці. Асігнування грошей натикається в різних стадіях на всякі – ніби то формальні – перешкоди, і навіть прихильність до справи Гетьмана мало допомагає. В міністерствах сила чужого й ворожого елемента, що гальмує справу. Але все-ж це лише технічні перешкоди і уже пора подумати про оповіщення людности Поділля й України про відкриття прийому студентів в Кам'янецький Український Державний Університет. Це, зрештою, залежить од того, як посунулася робота у Кам'янці і я прошу панів членів Комісії поінформувати, як у кожного стоїть справа зі взятими на себе зобов'язаннями. І члени Комісії, по черзі, докладали, що ними зроблено. Це вже був метод трохи „од педагогії“, де-хто навіть почув себе, як „на екзамені“ і, дожидаючи „своїх черг“, хвилювався. Огієнко кожного уважно слухав, дякував за працю, а де бачив, що не зроблено всього, що можна було зробити, то злегенька і делікатно, але досить в'їдливо докоряв: „а я-ж Вас ласкаво просив та ласкаво просив неодмінно це зробити й Ви-ж обіцяли... Так – як же-ж буде?“ Не всім цей спосіб „екзамену“ подобався, але всі побачили, що з Огієнком справа серйозна і треба здорово працювати, щоб він не потребував „ласкаво“ просити.

Тим часом, справ набиралось все більше й більше. Треба було подумати про помешкання для професорів. Кам'янець через цілу війну не будувався. Навпаки, багато будинків, де стояло військо чи установи штабу

південно-західнього фронту, було знищено. Тим часом, для професорів треба було одразу хоч пів сотні помешкань. Цю турботу взяла на себе Мійська Управа – О. П. Шульмінський. Треба було подумати про помешкання та інтернат також для студентів. В зв'язку з організацією бібліотеки, од деяких польських поміщиків, що покинули свої зруйновані революцією маєтки, вступали пропозиції набути дуже дешево їх часто надзвичайно цінні книгозбірні. В тих книгозбірнях зустрічались старовинні книжки в різних мовах, – раритети надзвичайної ваги. Пропонувались також для музеїв та кабінетів речі великої художньої вартости, зразки старовинного мистецтва. Все це набувалось у свій час дідами і прадідами сучасних поміщиків під час їх поїздок закордон і переховувалось у цих старих польських гніздах на Україні.

Треба було вирішити дуже делікатну справу з бувшим директором технічної школи великоросом Биковим та де-якими учителями, що по старому жили в скарбових помешканнях школи, які тепер призначались для ректора, проректора та професорів Університету. Вони дуже не хотіли з них вибиратись, а ми хотіли, по можливості, безболісно цю операцію перевести.

Одночасно треба було кінчати розпочаті справи з ремонтом, меблями, кабінетами й т. д.

Все це було обговорено, намічено дальнійший плян роботи і Огієнко знову од'їхав до Києва.

Ми залишились коло своїх справ, а найбільше клопоту припало на цей раз на голову Шульмінського: треба було зібрати Думу і винести ухвалу про виділення для Університету ще нових 50 десятин землі. Справа це була нелегка власне з тої причини, що землю біля міста арендували Кам'янецькі міщане і селяне з підгородніх сіл, вони були в ній кровно заінтересовані і Мійській Управі треба було придумувати складні комбінації, щоб вирішити це питання. А оскільки воно було справді складне може показати приклад із діяльності Подільської Губерніяльної Земської Управи. В 1912 році

ця Управа придбала маєток в селі Слідах Могилівського повіту з тим, щоби там організувати середню сільсько-господарську школу. Однак, це тим самим позбавляло селян надії дістати колись цю землю до своїх рук. Село порухало для себе повстання у нього сільсько-господарської школи таким великим нещастям, також катастрофою, що почало проти неї нещадно боротись; воно погрожувало підпалами, вбивством служущих школи і т. д. І, справді, до Управи не раз припітали телеграми од директора школи з повідомленнями то про підпал клуні, то про перешкоди орати, поки не кінчилось цілим озброєним нападом села на школу, перед яким директор і персонал мусіли тікати хто куди. А треба пам'ятати, що все це діялось за старого царського режиму, коли влада почувала себе дуже міцно і коли останній „городовий” мав більше авторитету, ніж під час революції міністр. Отже, пригадую, коли прийшла революція і цю школу перебрало од старого земства наше молоде, демократичне, то розрухи ще збільшилось, служачі земства боялись туди їхати ліквідувати врожай (школи під час війни там фактично вже не було), і в Управі навіть повставало питання про те, щоби поставити над школою в Слідах хреста. Але прийшла большевицька влада і не знаю, як вона розв'язала це питання.

Коли таку революційність в питаннях володіння й користування землею виявляло село, то про кам'янецьких і підгородніх міщан не доводиться багато й говорити: цей елемент і в старі часи був дуже агресивний. Коли весною бували в Мійській Управі торги по здачі землі в аренду (ще до революції), то міщане й селяне приходили до Управи з кілками, поводили себе дуже галасливо і голова та члени Управи хрестились, коли вся процедура винайму землі, нарешті, кінчалась благополучно. Отже, після революції, хоч-би і під час гетьмана, не можна було й думати одібрати од арендаторів землю, не розміркувавши наперед про те, як компенсувати їх землю в іншому місті, бо той

ідеалістичний мотив, що земля потрібна для Університету, на жаль, і в даному разі ледве чи мав-би значіння. До чести Шульмінського треба сказати, що він вив'язався зі свого завдання дуже добре, задовольнивши належно всіх арендарів і уже в 1919 році Університет мав великі і прекрасні городи, яким судилось згодом відіграти досить цікаву роль в життю Університету взагалі.

Але про це далі.

Я пам'ятаю лише доклад О. П. Шульмінського в земельній справі у Мійській Думі. Він до нього ґрунтовно підготувався, написав і, хвилюючись, читав, – так ніби на іспиті. Засідання Думи було тоді чомусь дуже многолюдне, – повна зала сторонньої публіки. Доклад було ухвалено: місто давало під Університет разом сто десятин, про що було негайно послано Огієнкові телеграму. Шульмінський торжествував.

А час не стояв і всі ми, – кождий за своєю роботою, – не помічали, як він біг і як наближалась пора, коли Університет мусів остаточно оформитись, як школа. Першим актом цього оформлення мало бути призначення верховною владою Української Держави ректора для Кам'янецького Університету, бо формально лише з внесення ректора можна було призначати для Університету професорів. І, справді, десь в середині чи в кінці липня, заступник Голови Університетської Комісії, професор Бучинський одержав од І. І. Огієнка телеграму. В ній стояло, що з наказу гетьмана Всієї України Павла Скоропадського, І. Огієнка призначено Ректором Кам'янецького Державного Українського Університету, і що такого то дня він, Огієнко, приїзжає у Кам'янець. Пригадую, що телеграма була для всіх нас, ближчих учасників будівництва Університету, великою урочистістю: з призначенням Ректора, Університет у Кам'янці ставав фактом. З цього приводу було зібрано Університетську Комісію і на ній рішено зустріти першого Ректора Кам'янецького Українського Університету – хлібом-сіллю. Дійсно, на час приїзду

Огієнка до Кам'янця, на дворці зібралась майже вся Університетська Комісія – проф. Бучинський, доктор Солуха, О. М. Пащенко, О. П. Шульмінський, а, крім нас, й ще інша публіка. Коли прийшов потяг і Огієнка вийшов з вагону, то доктор К. Г. Солуха, як найстарший український діяч Поділля, привітав І. І. Огієнка коротким словом і подав йому на різьбленому дерев'яному підносі, покритому багатим українським рушником, подільський хліб-сіль.

Хвиля була повна урочистости: старий, твердий Кость Григорович Солуха не вдержався од сліз. Огієнко, зворушений, дякував, обіцяючи прикласти всіх сил, щоби Поділля й Україна в Кам'янецькому Університеті мали справді високу школу, гідну цієї назви.

Автами і візниками Університетська Комісія з новим Ректором вернулась до міста. З того часу, можна сказати, організація Університету увійшла в нову фазу. Університет дістав свого господаря. Ціла справа знаходилась уже в такій стадії, коли Ректор мусів бути постійно при Університеті і Огієнко рішив негайно перебраться з Києва до Кам'янця на стало із своєю родиною.

По прибуттю І. Огієнка до Кам'янця, почалась внутрішня організація Університету уже на місці. Було засновано канцелярію, на чолі якої став п. Коломійцев. Було призначено завідуючого господарством Університету б. священника Михайла Чирського. На плечі цього останнього впала велика робота по детальному упорядкуванню Університету після ремонту та по росташуванню аудиторій, кабінетів, лабораторій і т. д. Огієнко виявив себе дуже досвідченим адміністратором та господарем. Його льозунгом щодо зовнішнього вигляду Університету були – чистота, порядок, оскільки те можливе, навіть комфорт, в парі з задоволенням естетичних вимог, але з найбільшою ощадністю. Пригадую, пан-отець Чирський навіть не раз скаржився на тяжку службу, бо пан Ректор уже від

шостої години ранку був на ногах і обходив усі помешкання Університету, встряваючи у всі деталі.

Почали надходити прохання про прийом до Університету. Приїхали перші професори: Василь Олексійович Біднов, проф. історії з Катеринослава, доцент Леонід Тимофієвич Білецький (історія укр. літератури) – з Києва, Федорів, проф. математики в Катеринославському Гірничому Інституті та інші. Почалось налагодження суто-академічного життя. Професора В. О. Біднова призначено було деканом Богословського Факультету, проф. Бучинського – деканом фізико-математичного, доц. Л. Т. Білецького – деканом історико-філологічного. Так склався початковий Сенат Університету. Нові декани мали дбати про налагодження науки на окремих факультетах і ретельно взялись до своєї праці.

Справа зовнішньої організації Університету добігала кінця, центр ваги переносився на внутрішню, суто-академічну організацію. В зв'язку з цим роля Університетської Комісії набирала другорядного значіння, головна справа уже робилась в стінах самого Університету. Я мав своє безпосереднє велике діло – роботу в Губерніяльній Народній Управі і тому не міг бути в курсі організаційно-академічної роботи, як запрошення професорів, розподіл між ними дисциплін, вироблення програмів, прийом студентів і т. д.

І. І. Огієнко все-ж увесь час тримав контакт з Комісією, – бо постійно набігали справи характеру так-би мовити громадсько-академічного.

Одною з таких справ стала справа урочистого відкриття Університету. Треба сказати, Огієнко тут виявив дуже широкий розмах, властивий йому, як організатору. По правді, ми уявляли собі, що свято буде мати більш-менш льокальний характер. Одначе, Огієнко довів Комісії, що оскільки Кам'янецький Університет це перша висока національна школа на Україні, то відкриття її мусить мати, по можливості, характер всеукраїнський. В зв'язку з цим, було розіслано

запрошення на урочистість всім високим школам на Україні, всім політичним, науковим, культурним, економічним та іншим організаціям всеукраїнського значіння, далі – всім видатнішим українським діячам персонально – політикам, письменникам, людям науки, культури, мистецтва і т. д., і т. д. Поділля, як та земля, на якій і для якої головно повстав Університет, було оповіщено про це святкування особливо детально. Тут були запрошені всі повітові народні (земські) Управи, повітові „Просвіти”, повітові й районі Союзи кооперативів, середні школи, урядові установи і т. д. Але мало того: Огієнко цілком резонно зазначив, що в інтересах України заманіфестувати відкриття українського Університету і перед цілою Європою, – отже запрошення полетіли у старі гнізда людської думки, – до університетів у Парижі, Берліні, Лондоні, Кембриджі, Римі, а також і до ближчих сусідів – у Львів, Краків, Чернівці, Варшаву і т. д.

Нарешті, стало питання й про гетьмана Павла Скоропадського. Він був верховною владою Української Держави, сам персонально повстанню Університету співчував, свято набирало характеру всеукраїнського, отже, не запросити Гетьмана було незручно. Але, з другого боку, свято було святом суто-українським, святом української інтелігенції, а у неї були із Скоропадським тяжкі порахунки: та-ж сила цієї інтелігенції мучилась по тюрмах, а селяне на роботах у Німеччині; на провінції панувала сваволя московських поміщиків та старих поліцейських, переіменованих у „державну варту”, а Петлюра сидів у Лук'янівці. І ось Огієнкові прийшла ідея – з нагоди відкриття Університету спробувати помирити Скоропадського з народом, дати йому можливість „очиститись” перед Україною. Пам'ятаю, якось в Мійській Управі, після засідання Університетської Комісії, Огієнко поділився зі мною цією думкою: він брався запропонувати Гетьману – з приводу відкриття першого українського Університету – дати амністію всій тій українській

інтелігенції та селянству, що сиділи по тюрмах та на засланнях. Пригадую, Огієнко зачитав мені текст телеграми, яку він думав послати Гетьману і радився як що до суті діла, так і що до редакції самої телеграми. Запамяталось досі, що у цьому зверненні до Гетьмана, складеному взагалі високим стилем, як належить звертатись до таких осіб, стояла така приблизно фраза: „цей акт (звільнення з тюрми) буде найкращим каменем-самоцвітом у короні Вашої Ясновельможности“. Одначе, так я і не пам'ятаю, чи послав Огієнку цю телеграму. Трудно було тоді щось радити: на дворі стояв жовтень, в цю пору Гетьмана Скоропадського все тісніш оточувало коло людей, що явно одгороджувало його од України; у Києві все вище підносили голову люде і настрої загально-російські, а натомість на широкій Україні наростала якась внутрішня сила і свідомість того, що з усією цією мішаниною насильства та обману з боку російсько-малоросійських кіл і безсилля та невиразности з боку Гетьмана мусить бути покінчено...

Огієнко радився з Комісією, щоб найкраще організувати свято. Передбачався великий здвиг народу, для якого кам'янецьких готелів явно не вистачало-б. Треба було подумати про нічліг для гостей – отже прийшлося Губерніяльній і Повітовій Управам та деяким школам пристосувати для цього свої помешкання, дістати сінники і т. п.

Українські громадські організації Поділля мали ще й інший клопіт: Кам'янець-Подільський, в день відкриття Університету мав виступати перед цілою Україною, як іменинник, як герой дня, на нього мали бути звернені очі всіх. Тим часом, як на нещастя, Головою міста була фігура для цієї репрезентативної ролі зовсім невідповідна. Справа полягала в тім, що „Кам'янецький Союз землевладельцев“ не дрімав і ціле літо 1918 року натискав на Губерніяльного Старосту Кисільова, щоби він порозганяв цілком демократичні Управи (губерніяльну, повітову і мійську) і на їх місце насадив

старі царські цензові Управи. Кисільов бачив, яке обурення викликає увесь режим гетьманський серед українського громадянства та людности і на такі кроки не рішався. Одначе, йому не давали спокою, він ставав неблагонадійним в очах поміщицько-російських сил, в руках яких була вся політика і тому мусів придумувати компроміси, що „задовольнили-б” обі сторони. Так, Губерніяльній Управі, яку не можна було розігнати внаслідок гетьманської ревізії, Кисільов запропонував, що Управу він залишить, але з умовою, коли Управа „поповнить” себе хоч одним членом із старих цензовиків, при чім він зазначав, що дає Управі навіть право вибору одного із двох кандидатів, яких він вкаже.

Першим таким кандидатом був Іван Олексієвич Четверіков. Як показує саме прізвище, це був великорос; родом він був із Сибіру. Четверіков жив у Кам’янці уже багато літ підряд і був заможною людиною, казали, що привіз з собою досить грошей із сибірських золотих копалень. У Кам’янці Четверіков був директором кредитового товариства та провадив інші фінансові операції. В останні часи перед революцією він був членом Губерніяльної Земської Управи. Людина це була, в суті речі, чесна і порядна, але це був звичайно собі російський патріот, прихильник монархичного режиму і з українським рухом не мав нічого спільного, – не тільки з демократичним, а й з гетьманським.

Другий кандидат був Савелій Федорович Карпенко. Це був, як показує прізвище, по походженню українець, навіть син селянина, але по переконанням людина російської культури і українству цілком чужа. Він довго служив урядовцем в губернському правлінню і по психології був російський чиновник, що звик точно виконувати всі распорядження начальства. Четверіков був чоловік старий, багатий і більш-менш незалежний, Карпенкові – на службі залежало.

Отже, робити було нічого, – треба було пропозицію приймати і когось вибирати. Обставини іншого виходу не показували: Губерніяльне Земство распочало на

Поділля широку роботу на всіх ділянках життя, особливо в галузі культурно-освітній і на випадок дальнішої боротьби, Управі міг загрожувати повний роспуск і знищення всієї праці. Тим більше, що, як ми яскраво бачили, Кисільов, пропонуючи свій компроміс, фактично обороняв Управу перед натиском безоглядної чорної сотні і йому треба було в цім ділі просто допомогти.

Губерніяльна Управа пропозицію прийняла і рішила обрати своїм новим членом Четверікова. З Четверіковим я був знайомий по своїй попередній службі в Губерніяльному Земстві і в приватній розмові з ним з'ясував, що, властиво, він зовсім не хоче тепер встрявати в політику, але сам Кисільов шукає чоловіка, на якого найскорше погодилась-би Губерніяльна Управа і увесь час натискає на нього, щоби він ішов в члени Управи. З свого боку, Четверіков поставив умову, що він увійде в Управу не з призначення старости, а лише з обрання Управи. Це „обрання” відбулось і, справді, ми потім не шкодували. Четверікову ми приділили для завідування знайоме йому діло – Земську касу дрібного кредиту, що знаходилась в окремому будинкові, так що в центральному помешканні він бував лише на засіданнях Управи. Взагалі-ж Четверіков поводив себе надзвичайно коректно: до жадних справ не мішався, підписував всі постанови та асігнування і Управа при нім працювала так само вільно, як і перед тим. Мало того, коли розпочалось повстання проти Гетьмана і треба було робити переворот у Кам'янці проти губерніяльної влади, то на цю „справу” Губерніяльне Земство асігнувало 30000 в роспорядження Голови Управи на „біжучі потреби”. Четверіков дуже добре бачив у чому річ, але, попри все, він був мудрий чоловік, розумів залізну льогіку подій і зі спокоєм філософа підписував постанову...

За те Карпенко, коли наш вибір упав на Четверікова, опинився вільним кандидатом до обсадження „виборних” посад і, в результаті, подібних, здається,

комбінацій, як було з Губерніяльною Управою, став Головою Кам'янецької Мійської Управи. О. П. Шульмінський зайняв становище члена Управи.

Отже, як я сказав, вся незручність і трагедія ситуації була в тому, що С. Ф. Карпенко – людина українству чужа і ворожа, що не визнавав не тільки українських університетів, але навіть потреби української народної школи, що по українськи ніколи не балакав, хіба зі служницею, – мав під час одкриття Університету уявляти собою батька ущасливленого українським Університетом міста, приймати із слізьми на очах гратуляції українського громадянства і відповідати гарячими промовамаи.

Всього цього ми ніяк не могли собі спокійно уявити і Національний Союз, що тоді вже заснувався у Кам'янці, розпочав спільний наступ на Кисільова, вказуючи, що мійським головою він мусить призначити – навіть призначити – іншу людину, – українця, що справді міг би достойно репрезентувати Кам'янець під час такого великого українського свята, як відкриття Університету. Ми висували кандидатуру інженера Губерніяльного Земства Олекси Порфировича Морозовського. Кисільов – ясна річ – опирався, але, в глибині душі, звичайно, не міг не згоджуватись з нами. З другого боку, і сам Карпенко, як людина не дурна, розумів, що становище його буде фальшиве. В додаток до всього – під осінь українство вже оправилось від гетьманського перевороту і знову відчувалась його сила.

Все це призвело до того, що акція Національного Союзу скінчилась перемогою і мійським головою став інж. О. П. Морозовський.

Тим часом, наближалось 22 жовтня – день відкриття Університету. Приготовлення до свята йшли повним ходом в усіх напрямках. Працював не тільки Університет, але готувалося ціле місто та його установи. Заміталися вулиці, прикрашали двірець, мійську Думу і т. д. Очікували не тільки ріжних достойних гостей, а й самого Пана Гетьмана. Пригадую, як поспішно кінчали

білити фронтон Університету, і як на імпозантному будинкові, у височині, заблищали золоті слав'янські літери на темно-синьому тлі:

„Кам'янець-Подільський Державний Український Університет”.

До самого кінця не була ясна справа з Гетьманом: чи прийде він на свято, чи ні. Ми, як представники тих установ, що офіційно мали його зустрічати – Університет, Губерніяльна Земська Управа, Повітова Управа, Мійський Голова і т. д., цілком натурально, хтіли і повинні були це знати. Між тим, Губерніяльний Староста Кисільов заявляв, що йому поки що нічого певного не відомо – він ніяких остаточних розпоряджень з Києва не має. Тим часом, по Кам'янцю рознесли чутки, що, в разі Гетьман виїде з Києва, на нього буде зроблено атентат: чи то в дорозі, чи в самому Кам'янці. Все це нас, що стояли ближче до справи, дуже хвилювало. Ми-би вже воліли, щоби Гетьман не приїздив...

Нарешті, прийшло й 22 жовтня...

В 9 годин ранку з Києва мусів прийти спеціальний потяг, яким мали приїхати столичні гості і можливо сам Пан Гетьман. Це було дуже оригінально, що ніхто не знав, кого він зустрічає, чи приїздить Голова Держави, але Кисільов до кінця запевняв чи удавав, що йому це невідомо.

На двірці, на пероні, зібрались всі офіційні представники губерніяльної влади та військо, делегації різних громадських установ, організацій та шкіл, нарешті, дуже багато публіки. Був тут губерніяльний староста Кисільов, Губерніяльний Комендант (типовий російський старшина), забув прізвище, помічник губерніяльного старости, жандармський полковник Ніколаєв, поліцмейстер, інспектор державної варти – Потатуєв, чини державної варти – всі в синьо-жовтих картузах, сотня почесного караула, – ціла з голочки, військова музика і, в центрі, п'ять трубачів, у гарній

формі, з срібними трубами, як то робилось для зустрічі Російського Імператора.

Стояв лагідний осінній ранок. Все вистроїлось на пероні й ждало. Була якась урочиста тиша і в цій тиші думка невільно робила „смотр“ гетьманській „губернії“, що ось вишукувалась в очікуванні Пана Гетьмана.

Справді, думалося, дивна доля України. Ось має надїхати Господар Держави. Нехай і Гетьман, а не Президент Республіки. Аби – Україна. Але при чім же тут Губерніяльний староста Кисільов, по хитрих очах якого видно, що людина тонко грає комедію. При чім тут його помішник – страшний ворог українства Лемені-Македон, що поростикав усю провінціяльну українську інтелігенцію по тюрмах. При чім губерніяльний жандармський полковник великорос Ніколаєв, – губерніяльний інспектор державної варті великорос Потатуєв і бувш. царський поліцмейстер Лобанцов. Ось вони поглядають в наш бік – виборних представників населення і в очах у них ясно написано, що наше тимчасове „находженіє на свободі“ для них явне непорозуміння. При чім тут, нарешті, губерніяльний комендант із своєю блискучою дружиною суторосійських офіцерів. Вони створять нам українську армію? І – думалося – чому Гетьман, раз він справді гетьман, не розжене все це вороже гайвороння, що лише чатує на Україну, не позриває цих блискучих жовто-блакитних уніформ з цих ворогів України та не розжене їх під три вітри.

Але високі носії влади Української Держави поглядали в наш бік і так само думали собі: „і почему етот генерал Скоропадский еще нянчится с ними? И при чем тут ета канитель с „Украинским“ Университетом и етой „мовой“, раз завтра будет „единая-неделимая“.

Але на двірці в „службі руху“ задзеленькотів телефон і по натовпу пішло, що потяг вирушив з останньої станції. Ось буде... Все поправилось, підтягнулось. Минула секунда й на обрію з'явився

димок паровозу... Кілька хвилин і загуркотів потяг, з шиком та шипінням, як на баских конях, підлетівши до станції. Граціозно блиснули в повітрі срібні труби й заграли зустріч. Її підхопив військовий оркестр. Почесна варта взяла „на караул”.

З середнього вагону ловко вискочило кілька військових і очі всіх звернулись туди. Хто приїхав? Чи Пан Гетьман? Хвилини пливли надзвичайно довго, аж доки не розв'язались певним розчаруванням: замість Гетьмана з вагону виглядав якийсь старий дід, як потім виявилось, представник Гетьмана – генерал Глібов.

Він прийняв військовий рапорт, перейшовся по шпалеру почесної варти і вислухав привітання, з яким до нього звернувся хтось із цивільних представників. Я придивився до генерала: було вражіння, що він вийшов на пенсію ще десь за часів Цариці Катерини. Був старий, „аж пісок з нього сипався”, але мав обличчя українське, запорожські сиві вуса і, коли не помиляюсь, виступав в українській гетьманській уніформі. Пригадую, що од нього справді повіяло якоюсь козацькою старовиною – Еварницьким та Кащенком – і вражіння залишилось досить симпатичне.

Тим часом з великого потягу висідали Київські та інші гості.

Се, справді, був день, коли увесь український Київ загостив до Кам'янця. Були тут офіційні представники різних установ та організацій, а також політичні діячі, письменники, професори, видавці і т. д.

Приїхало численно на своє свято також Поділля: голови й члени повітових Народніх та Мійських Управ, громадські, політичні й культурні діячі, кооператори, представники різних шкіл і „Просвіт”, а також духовенство.

За кілька хвиль всі гості на автах, а головню на візниках, яких було мобілізовано з цілого міста, довгою биндою витягнулися по дорозі од двірця до Університету.

А Університет, уквітчаний й обмайований зеленню та жовто-блакитними прапорами, новенький і чистенький, вкритий килимами, радісно зустрічав своїх гостей. Всі сходи й під'їзд зайняло студентство, якого уже тоді набралось поверх 400 душ, а на чолі професура з своїм Ректором.

Свято почалося службою Божою тут таки в просторій та гарній Університетській церкві, а далі – урочистим актом у великій залі. Мушу сказати, наша Україна за короткий час свого самостійного існування пам'ятає не багато таких хвиль, повних високого піднесення й почуття щастя та радості..

Свято відкрив представник Гетьмана. Ставши на приготованім спеціально для нього підвищенню, він витягнув скручений пергамент, на якому, по зразку старих універсалів, висіла на шнурках груба печатка і відчитав грамоту Гетьмана Скоропадського про одкриття Кам'янецького Державного Українського Університету. Під спів національного гімну, представник Гетьмана доручив грамоту Ректорові Університету, який виступив з докладом про історію організації і стан новонародженої високої школи. А далі пішли нечисленні привітання найрізноманітніших представників. Розрахунки і пляни проф. Огієнка, що заініціював власне таку широку урочистість, цілком виправдалися, а навіть перевищили те, що ми собі уявляли. Всі запрошені європейські університети відгукнулися дуже доброзичливими привітаннями, а од найближчого сусіда – Чернівецького Університету приїхав сам Ректор його, професор-німець. Його поява на катедрі з привітанням – у середньовічній чорній мантії, з чорною шовковою шапочкою на голові, – була сенсацією й якимсь символом, що Україна вертає до своїх старих традиційних зв'язків із Західньо-Європейською наукою. Митрополит Київський Антоній (Храповицький), хоч і відомий українофоб, прислав також свого представника, симпатичного єпископа-

українця Дмитра, а з ним цінний подарунок для Університету - „Остромірово Євангеліє”.

Між иншим, несподіванкою для нас була велика кількість різних подарунків для Університету. Представники Київських організацій привезли багато книжок, делегати Українських кооперативних центрів з Києва, як „Дніпросоюз”, „Українбанк” і т. п. постанови про стипендії та субсидії. Щедре було для свого Університету Поділля і надзвичайно симпатичне вражіння робили представники з подільської провінції – разом з привітаними од різних повітових й районних кооперативних союзів – вони привозили скромну готівку для свого рідного Університету, – на незаможних студентів, на студентську їдальню і т. д. Навіть бідна Редакція „Подольских Известій” не хтіла залишатись позаду і маленький Фукс скромно підніс своє „золоте число” газети (видруковане золотом барвою) і присвячене цілком Університету. Ріжні адреси й привітання, видруковані й намальовані, в обгортках і без них зайняли горою цілий великий стіл і вирізнялись одна перед другою художністю виконання та оригінальністю змісту.

Але свято не кінчилось лише Академією й привітаннями: молодий Університет рішив прийняти своїх гостей старо-українським звичаєм: обідом та медами-винами. Це була дуже заморочлива й навіть відповідальна справа – нагодувати кілька сотень людей обідом, але Огієнко рішився на це й показалося, що це була добра думка. Свято набрало надзвичайно симпатичного й сердечного характеру – пішли промови й співи і у всіх, що були на святі, цей день залишився світлим спомином на ціле життя.

Між иншим, запам’ятався мені виступ, під впливом цього свята, одного старого чоловіка – Кам’янецького протоієрея о. Кирила Стиранкевича. О. Стиранкевич у свій час скінчив Київську Духовну Академію, де належав до українського гуртка і подавав великі надії, як майбутній енергійний і здібний робітник на українській

нів. Одначе, дальніше життя – служба, родина, середовище, – так вплинули на нього, що він помалу одійшов од бувалих мрій, а з 1905 року, коли почався в Росії революційний рух, він зайнявся навіть активною політикою, ставши крайнім реакціонером і Головою „Союзу Русского Народа” на Поділля. Це була організація, що мала своїм гаслом: „Православіє, Самодержавіє і Народность”, себ-то фактично російський імперіялізм та націоналізм.

Одначе, український рух 1917 року збудив у о. Стиранкевича давні рідні національні струни, видовище-ж побідного поступу цього руху в образі Українського Університету зробило в душі старого ієрея цілий переворот. Його промова – бурхлива й щира – була сповіддо-каяттям за своє минуле, за зневіру і палкою обітницею – служити остаток днів своїх лише українській справі, українському народові. Старий свого слова дотримавсь: мені оповідали, що в роках 21 й далі, під большевицькою владою, він став справжнім самоотверженням апостолом української автокефальної церкви...

Огрядний, високий, увесь білий, справді як апостол, ходив він по селах Поділля і безстрашно проповідував нову національну церкву. Він мав величезний успіх і народ ішов за ним, як за святим. Смерть в 1925 році перервала його високу місію...

Ось так повстав у Кам’янці-Подільському Український Університет.

І коли для сучасного молодого покоління, що народилось під рев гармат визвольної української боротьби і на порозі свого життя бачило уже Українську Державу, ця подія може не представляється такою важливою і величавою, то ми, старше покоління, а зокрема Кам’янецьке, прийняли її, як велике щастя. Річ у слідуючім. Як що ви, читачу, будете колись у Кам’янці і підете оглянути Університет, то просто перед

будинком Університету, через вулицю, побачите маленький похилений дімок. Рівно 25 літ тому назад, у 1906 році, там повсталася перша на Поділлі „Просвіта“. Вона займала дві невеличких кімнати: в одній була читальня, а у другій, в маленькому сосновому шкафчику, на двох полицках, бібліотека. І книжечки тут все були маленькі, тоненькі... Та й не диво: стояла тоді міцно могутня Російська Імперія і навіть на цей єдиний на все Поділля національний український вогник поглядала сердито, тяжко дихаючи. Ми, Кам'янецькі українці, – кілька чоловік молоді і старшого громадянства – збирались вечорами у тій „Просвіті“ і в сутінках „мріяли“: яке-б це було щастя, коли-б українцям дозволили в народніх найнижчих школах вчити української мови! Але це були „пусті мрії“ і „Просвіта“ задовольнялась тим, що потроху ширила серед народу свої маленькі книжечки. Про українські гімназії навіть не говорилось. А коли-б хтось згадав тоді про український університет, то на нього подивились-би, як на божевільного.

І ось минуло з того часу всього 12 літ, всі ми ще були живі і перед нами, „безгрунтовними мрійниками“, просто перед нашою маленькою „Просвітою“, як у казці, став Український Університет у власній самостійній державі. Рідко кому на долю спадає бути свідком і учасником таких фантастичних перемін і зрозуміло тому з яким почуттям ми, сучасники, могли приймати ці переміни!

Уже на еміграції, під час писання цих спогадів, себ-то через одинадцять літ після заснування Університету, довелося мені почути, можна сказати, сенсаційні розкриття в справі тих поголосок – про можливий атентат на Гетьмана Скоропадського, які кружляли по Кам'янцю перед 22 жовтнем. Повинен сказати, я особисто не надавав серйозного значіння цим чуткам, так само, як і інші українці у Кам'янці. Що правда,

гетьманський режим на Поділля був у високій мірі непопулярний, як серед інтелігенції, що терпіла по тюрмах, так і серед селянства, яке тероризувала нова влада контрибуціями та езекуціями. Відчувалося, що режим цей мусить або цілковито змінитися, або він згине – не втримається. Одначе, оскільки пригадую, в самих радикальних українських кругах у Кам'янці та на Поділля мені не доводилося чути яких небудь розмов чи плянів про ліквідацію режиму шляхом знищення самого Гетьмана Скоропадського. Українці бачили й розуміли, що центр лиха не в ньому. Одначе, як тепер виявляється, ці чутки про атентат мали під собою найбільш серйозні підстави. Цілу історію цієї справи оповів мені п. Михайло Феофілактович Остапович, подолянин, український с. р., ще до революції 1917 року і після неї, аж до евакуації з України в 1920 році, брав близьку і діяльну участь в українському громадському і політичному життю, як у Кам'янці, так і на Поділля взагалі. Отже, згідно з оповіданням Остаповича, літом 1918 року він дістав відомости, що гетьманська державна варта у Кам'янці шукає за ним і має його арештувати, як українського діяча, що багато працював серед селян Кам'янецького повіту і представляється небезпечним для гетьманського режиму. Шукаючи собі сховку од варти, він, за порадою і протекцією О. М. Пащенко, оселився в будинку Університету, сподіваючись тут мати спокій, бо університет, як автономна установа, ще по російським законам, користувався екстериторіяльністю і туди представники влади могли заходити лише за дозволом Ректора; взагалі-ж будинок Університету державну варту в літі 1918 року мало цікавив, бо було відомо, що там йде ремонт і ніхто не мешкає. Коли приїхав Огієнко, то, по рекомендації тої-ж О. Пащенко, О. Остаповича було запрошено урядовцем новозаснованої університетської канцелярії, де він і працював, виконуючи різні функції. Але одного разу, оповідає п. Остапович, – за кілька день до одкриття Університету, запрошує мене до свого кабінету п. Ректор

Огієнко, пропонує сідати і, коли ми залишилися одні, звертається до мене з такими словами: – Пане Остапович. Мені нема діла до Ваших політичних переконань, я не хочу мішатись у жадні Ваші справи, але прошу переказати Вашим товаришам слідує: коли вони мають якийсь наміри супроти Пана Гетьмана, то я, не будучи в силі взагалі в чомусь їх переконувати, прошу лише про одне – щоби те не відбулось в будинку Університету, чи взагалі на території його. Як Ви знаєте, Університет є інституція автономна, що користується екстериторіальністю, за все тут відповідає Ректор і, коли-б, не дай Боже, щось сталось з Паном Гетьманом в Університеті, то це страшно відбилось-би на долі Університету і на мене так само упала-б тяжка відповідальність. Я – оповідає Остапович – у відповідь на це почав говорити, що хоч і належу до партії українських с. р., але абсолютно нічого про якийсь замах на Гетьмана не чув і не знаю. Одначе, Огієнко перебив мене і знову повторив: я не хочу знати до якої партії Ви належите, що партія думає робити, але дуже Вас прошу – перекажіть кому належить, щоб нічого не сталось на території Університету. В ім'я самого Університету!

На тім авдієнція скінчилася. Того-ж дня і в ближчі слідуєчі я мав побачення як зі своїми товаришами по партії, так і з іншими людьми, яких можна було підозрівати в подібному замірі, але переконався, що замах на Гетьмана з українських кругів – річ виключена: нігде подібних замірів не було. Все-ж, як мені стало відомо, в тих-же днях од Огієнка пішов на ім'я Гетьмана дискретний шифрований лист. В тім листі І. Огієнко, як Ректор Університету, в ввічливих виразах писав Гетьману Скоропадському, що хоч Кам'янецький Університет в урочистий для себе день був-би щасливий бачити в стінах своїх Голову Держави, одначе він, Ректор Університету, вважає своїм обов'язком попередити Пана Гетьмана, що його життю може загрожувати небезпека і тому просить його не приїздити.

Можна думати, що цей, власне, лист мав рішуче значіння і Гетьман Скоропадський, дійсно на свято не прибув.

В чім же, одначе, була небезпека? Про це п. Остапович оповів далі так: Гетьман Скоропадський зробив переворот проти Центральної Ради 29 квітня 1918 року, а на 1-е травня, ще до цієї події, Кам'янецька повітова селянська спілка скликала у Кам'янець повітовий з'їзд для вирішення ріжних біжучих справ. Коли-ж стало відомо про гетьманський переворот у Києві, то ми, місцеві діячі, ясна річ, хтіли використати цей з'їзд для агітації проти Гетьмана і для того, щоби у Кам'янець просто не допустити представників гетьманської влади. Одначе, як виявилось, ми в своїх плянах завелись: до послуг нового режиму стало чужоземне військо і Пушкінський (тепер Шевченківський) театр, де мав відбуватись селянський з'їзд, з самого ранку був оточений командою австрійського (мадярського) війська, що стояло у Кам'янці. Ми, організатори з'їзду, разом з селянами мусіли покинути Пушкінський дім, але одночасно шепнули людям, щоби вони зійшлися в будинку Повітової Народньої Управи. При чім я помітив, що серед селян ходив і агітував також якийсь молодий жид. Через короткий час селяне зібрались в Управі – будинок од Пушкінського Дому був недалеко, – але австрійська команда спостерігала наш рух і незабаром обсадила також і будинок Управи з боку вулиці. Тут-же, в будинку, я спостеріг того самого молодого жида, що крутився біля Пушкінського Дому. Я рішив, що коли доведеться давати якісь пояснення начальнику команди, то я викручусь, а жидові од мадяр може влетіти. Тому запропонував йому тікати з України і він, по моїй вказівці, вискочив через вікно в сусідський сад, звідки благополучно й вибрався. Справді, до будинку Управи негайно увійшов начальник команди з кількома жовнірами і звернувся до мене із запитом, для якої мети я зібрав селян. На той час у мене в кишені був як-раз

наказ генерала Бауковица, начальника тої групи військ, що зайняла Поділля. В наказі тім поганою українською мовою оповіщалося населення про гетьманський переворот і запрошувалося до задержання спокою. Я пояснив начальнику команди, який виявився чехом, що читаю селянам наказ генерала, – він повірив і заспокоївся.

Після цього я не зустрічав молодого жида, що вискочив вікном, майже ціле літо. Аж десь у серпні чи вересні місяці, саме проти Університету, в тім будинку, де колись була „Просвіта“, з'явилася крамничка з содовою водою. Я зайшов якимось туди випити води і застав там того самого молодого чоловіка, якого урятував з Управи, а за прилавком торгував другий молодий жид. Після того, я не раз заходив у ту крамничку пити воду і майже постійно застав там мого знайомого молодого чоловіка. В тім же будинку, поруч, була крамничка з писемним приладдям і я бачив, що він також частенько заходив і туди. Торговець приладдям – також жид – був мені знайомий.

Одначе, скоро після відкриття Університету крамничка з содовою водою зникла. А в двадцятих числах листопаду відбулося у Кам'янці повстання проти Гетьмана, себ-то виступ проти місцевої гетьманської влади в зв'язку з генеральним повстанням на Україні. В цій акції я також брав участь і, коли в Кам'янці перебрала владу українська революційна демократія, умістив у Кам'янецькій українській газеті статтю про національну політику нової влади. В тій статті я проводив думку, що українська демократія в питанні жидівським, має вернутись до традицій Центральної Ради. Ця стаття була прийнята місцевим жидівським населенням з повним задоволенням, а мій знайомий, торговець писемним приладдям, цілком прихилився до мене, уважаючи мене гідним повного довір'я. І ось він-то розкрив мені слідуячу історію: він знає таємницю крамнички з содовою водою; той молодий жид, що торгував в крамничці і другий, що пересиджував там –

були члени російської партії лівих соціалістів-революціонерів; після приходу на Україну німецького війська і запанування Гетьмана Скоропадського, ліві російські с. р. рішили почати на Україні терор, як проти начальників окупаційного війська, так і проти представників нової влади. Ціллю цих виступів мало бути привернення симпатії народних мас до партії. З цією метою літом 1918 року було послано із Москви на Україну групу членів партії і вбивство генерала Ейхгорна, головного команданта німецьких військ на Україні, було першим актом виконання цієї програми. Атенат зробив, як відомо, лівий російський с. р. Донской, якого тоді-ж було повішано у Києві. Отже, коли стало відомо, що на свято відкриття Університету у Кам'янці має прибути Гетьман Скоропадський, то було рішено, що це буде відповідна нагода вчинити на нього замах. Виконання цього завдання було доручено тим молодим людям, що мали крамничку з содовою водою. Крамничка, розуміється, ніяким комерційним підприємством не була: це була зручна база, звідки мав бути виконаний атенат. Звичайно, коли Гетьман не приїхав, то минула потреба і в крамничці з содовою водою, а її власники зникли з Кам'янця невідомо куди...

Після урочистого відкриття, Університет зажив своїм буденним життям. Властиво, 22 жовтня повсталала лише форма, яку треба було ще наповнити відповідним змістом: перед Університетом стелився довгий шлях суто-академічної і академічно-організаційної роботи. Це була внутрішня робота Університету, в ній я участі не брав, а тому про неї й не буду писати – це, очевидно, зроблять професори Кам'янецького Університету. Одзначу лише декілька моментів, що мали той чи інший зв'язок з життям „моєї” інституції – Губерніяльної Земської Управи або просто були загально відомі.

Отже, передовсім, сталося так, що Губерніяльна Земська Управа взяла велику участь в життю Університету персонально: в Управі тоді був дуже численний апарат – в різних відділах у самому Кам'янці служило поперх чотириста людей і серед них багато людей з середньою освітою. Отже, вся вона, що раніше не могла з матеріяльних моментів продовжувати науку в столичних містах, натурально потягнулась до місцевого Університету. Те-ж саме явище довелось спостерігати також в інших Кам'янецьких губерніяльних установах.

Але-ж всі ці студенти вранці мусіли бути на службі, і ось з огляду на те, що таких, власне, слухачів було дуже багато, Університет рішив провадити навчання вечором.

Далі, повстання Університету спричинилось до організації ще іншої освітньої установи, яку на початку субсидіювало й Губерніяльне Земство. Це була гімназія для дорослих.

Річ в тім, що до Університету потягнулась не тільки молодь, що скінчила середні школи, але й люде, що цієї закінченої освіти не мали. Отже Університет, щоби дати змогу таким людям стати згодом його студентами, рішив заснувати ось таку гімназію для дорослих. В цій гімназії одразу набралось досить багато слухачів і вона кілька літ виконувала свою корисну місію. Викладали в ній учителі середніх шкіл, а також і де-хто з професорів Університету.

Самий Університет організувався поступово: одразу по відкриттю його почало функціонувати три факультети: історико-філологічний, фізико-математичний і богословський. Коли не помиляюсь, з початком 1919 року організувався факультет сільсько-господарський, а восени 1919 року – правничий. Деканом правничого факультету став приват-доцент фінансового права, відомий Х. М. Лебідь-Юрчик, що багато у свій час попрацював коло організації українських фінансів. Програм правничого факультету було рішено поширити супроти російських факультетів заснуванням двох кафедр: кооперації та місцевого

самоврядування. Цю останню, постановою факультету, було запропоновано мені. Одначе, не зважаючи на те, що ця пропозиція, була дуже почесна і цікава, я мусів одмовитись од неї. То-ж був 1919 рік: вся українсько-російська війна відбувалась, власне, на теренах Поділля. Земські шпиталі і лікарні були повні хорими вояками. На Управі лежало, помимо звичайної, сила ріжної роботи, власне, зв'язаної з військовими подіями. Отже, в таких умовах неможливо було думати ще про якусь кабінетно-наукову працю.

Загалом-же між Губерніяльним Земством та Університетом нав'язувались досить близькі стосунки, що з часом, звичайно, розвинулись-би навіть у певне співробітництво, оскільки Університет мав за мету підготовляти ті фахові сили (учителі, агрономи і т. д.), яких потребувало для практичної роботи Поділля. Зокрема, пригадую, уже досить швидко ми відчули певну вигоду існування Університету у Кам'янці: видавничий відділ Губерніяльного Земства у 1918-1919 рр. розвинув, під керівництвом В. А. Сочинського, дуже енергійну діяльність, але для того, щоби вона була пляноюю, треба було уложити певний програм праці, маючи на увазі потреби нижчих та середніх шкіл. Отже, для цієї мети уже не тяжко було скласти цілком фахову комісію, запросивши відповідних професорів та доцентів з молодого Університету, що й було зроблено. Далі, треба було скласти цілу низку підручників та інших книжок і, знов-же, все це швидко розібрали професори Університету. До них-же видавничий відділ звертався, коли треба було мати фахову рецензію на якусь книжку, що пропонувалася до друку. В цій роботі брали участь професори В. О. Біднов, Л. Т. Білецький, Синявський, Д. І. Дорошенко, Клепатський, Малиновський, доц. Плевако і багато інших, прізвища яких не можу пригадати. Були стосунки і в дрібніщих справах, які глибшого значіння не мали, а які нотую, оскільки їх задержала пам'ять. Так, І. І. Огієнко дуже дбав, щоби Університет зовні і в середині виглядав

пристойно. Тим часом, тяжко і неможливо було одразу прикрасити його високі голі стіни. Отже, Губерніяльна Управа запропонувала свої діаграми та картограми, виготовлені Статистичним Відділом, що ілюстрували число і склад населення, а також різні сторони економічного життя Поділля. Ці матеріяли, що одночасно виконували допомогову-учебну роль, довгий час прикрашали залу Університету.

Пригадується також, правда, дрібна, але оригінальна й характерна для тих часів історійка, як Університет дістав од Управи в подарунок електричну люстру. Було це в квітні 1919 року, коли большевики зайняли Кам'янець-Подільський. Земські діячі, найбільш заангажовані політично, як М. П. Куриленко, Голова Гайсинської Повітової Управи Я. А. Огородник, я та інші, мусіли евакуюватись на якийсь час до Галичини. Тут, перебуваючи у Станіславові, ми натрапили на великий шкляний склеп, який, як видно, з огляду на неспокійні часи, дуже дешево випродавався. Між іншим, нашу увагу звернула досить гарна і надзвичайно дешева люстра для електричного освітлення, що складалась з ниток штучного хрусталу. Ми рішили її закупити і презентувати од Управи Кам'янецькому Українському Клубові, що повнив важливу місію об'єднання українського громадянства і став необхідною установою, особливо, коли Кам'янець зробився тимчасовою столицею України. За пару місяців, у червні 1919 року, Кам'янець було взято од большевиків і ми вернули до дому. Одначе... застали тут уже де-які зміни. Наш звичайний Український Клуб, куди міг зайти кождий, уже називався „селянсько-робітничий“, а на чолі його стояв Аркадій Петрович Животко, українець, наш відомий діяч по дошкільному вихованню. Виявляється, за час перебування большевиків у Кам'янці, Животко спасав Клуб од розгрому, надавши йому характеру „селянсько-робітничого“, а фактично улаштуваючи в ньому забави для своїх дитячих садів. Одначе, за короткий час А. П.

так захопився ідеєю „селянсько-робітничого” клубу, що іншим собі його не уявляв і став на стороні щиро пролетарського характеру Клубу і при українській владі. Приїхавши до Кам'янця, я його зустрів і хотів подарувати подарунком, який ми привезли для Клубу „з заграниці”. Одначе, на диво, А. П. зареагував якось невиразно. Я одразу не зрозумів у чому річ і сказав, що люстру можна забрати з Управи до Клубу. Одначе, А. П. Животко все не приходив і нікого за люстрою не прислав. Тим часом, вона перешкоджала мені в кабінеті і я поцікавився чому, власне, не забирають люстри до Клубу. Аж тоді мені з'ясували, що Клуб тепер „селянсько-робітничий” і вважає, що це не буде відповідати його пролетарському характеру, коли він повішає у себе хрустальну „буржуазну” люстру.

Я розсердився і, по згоді з Упробою, рішив подарувати люстру Університетові, при чім сам же її й одвіз. І. І. Огієнко одразу оцінив подарунок, дуже дякував і негайно наказав пристроїти її в центрі університетської залі. Люстра прийшлася дуже добре і, „на злість Животкові”, переливалася яскравими огнями під час різних урочистостей в Університеті.

Що до дальнійшої долі Кам'янецького Університету після його заснування, то треба сказати, що вона була така-ж мінлива, як і політичні події того часу. Оглядаючись назад, взагалі, дивуєшся, як Кам'янецький Університет міг перебороти всі негоди і залишитись живим, хоч і в змінених формах.

Ці бурі й негоди почались уже з перших місяців існування Університету. Так, Університет було одчинено 22 жовтня 1918 року, а рівно через місяць почалась на Україні завірюха – повстання проти Гетьмана. Минуло ще два місяці і з українською державністю сталася катастрофа: Український Уряд мусів опустити перед ворогом столицю – Київ, а з ним виїхало, боячись терору большевиків, сила української інтелігенції. Як це не

дивно, ці нещасливі події, спричинилися в певній мірі до розцвіту Кам'янецького Університету: сюди приїхало багато української професури з Києва та інших міст і запропонували свої послуги. Взагалі, в життю Кам'янецького Університету відіграло не малу роль географічне положення Кам'янця – на самому кордоні: увесь час українсько-російської війни в 1919-20 рр. більшовики найпізніше забирали Кам'янець і найскорше його опускали, коли наступало українське військо. Отже, це взагалі спричинилось до того, що Кам'янецький Університет майже два з половиною академічних роки, з малими перервами, перебував під українською владою. А за цей час він встиг організуватись і скріпитись.

Помогли Університету й інші обставини. Так, протягом 1919 і 1920 років, з малими перервами, Кам'янець був столичним містом Української Народньої Республіки: тут перебувала Директорія, з Головним Отаманом С. В. Петлюрою на чолі, а також всі Міністри з Міністерствами. Таким чином, Кам'янецький Університет набирив характеру столичної високої школи, до того ще і єдиної, отже, він користувався більшою увагою Правительства, ніж як-би то було при нормальних обставинах. Далі, з початком 1919 року Ректор Університету І. І. Огієнко став Міністром Освіти в Уряді Української Народньої Республіки, на якому становищі перебував кілька місяців, а на кінці цього-ж року і до липня 1920 року – Головноуповноваженим Уряду УНР в Кам'янці. В той-же час І. Огієнко залишався й Ректором Університету. І хоча він завжди підкреслював, що не використовує свого становища для своєї улюбленої дитини – Кам'янецького Університету, все-ж треба сказати, що Університет не терпів недостачі і мав усе потрібне. Мав навіть де-які лишки, які раціонально вжив на купівлю кількох будинків для потреб Університету.

Таким чином, в той час, як інші високі школи на Україні вже терпіли в цих роках під більшовиками

голод і холод та різні експерименти і терор, – Кам'янецький Університет жив майже повним нормальним життям, ріс і розвивався. Але в ті короткі моменти, коли в 1919 і 1920 роках Кам'янець захоплювали російські большевики, приходилося круто й Кам'янецькому Університету. Вони призначали звичайно свого комісара і в Університеті починались різні академічні і неакадемічні реформи. Університет, перебуваючи в тимчасовому столичному місті Української Народньої Республіки, в очах большевиків завжди мав марку „петлюрівського” і тому професори та студенти тут були під постійним підозрінням та переслідувались. Не один з професорів, замість читати лекції, спасав своє життя за містом, по байраках та кукурудзах. А восени 1920 року, коли большевики остаточно зайняли Кам'янець, дуже багато з професорів мусіли емігрувати закордон, разом зі своїм Ректором: інакше їх чекала неминуча смерть, хоч провина їх була лише в тім, що вони були українськими патріотами і брали участь також в політичному життю. Так, виїхали закордон професори В. О. Біднов, Л. Т. Білецький, Д. І. Дорошенко, доц. Х. М. Лебідь-Юрчик, асистент М. П. Вікул, А. П. Чернявський, С. та Л. Бачинські і дуже багато інших, яких не можу пригадати.

Між іншим, особливо тяжко прийшлося Університету восени 1920 і 1921 році. Тоді комісаром Університету було призначено українця, але такого, що допіру став комуністом і мусів засвідчити перед начальством свою вірність і відданість. Це був колишній народний учитель з Ушицького повіту на Поділлі, Петро Куцяк, що прибрав собі псевдонім „Сава Чалий”, під яким всюди й виступав. Чоловік це був здібний і досить освічений, але з надзвичайним хоробливим честолюбством, хорий на сухоти і типовий неврастенік. Ще за перебування української влади у Кам'янці він виступав з різними проектами спасіння України, всіх лаяв і підкреслював, що на нього не звертають належної

уваги. Не раз висловлювався, що колись з насолодою помститься над українською інтелігенцією.

І, дійсно, цей час прийшов: він став большевицьким комісаром Кам'янецького Університету. Першим ділом Сава Чалий-Куцяк – перебрався до Університету і зайняв, як переказували, ректорські апартаменти. Далі, він та його дружина почали заставляти студентів, щоби служили їм, як наймити: вони мусіли рубати й носити в помешкання їм дрова, достарчати зеленину і т. п. Професорський персонал Університету він обернув буквально в батраків, що мусіли працювати на університетських городах: тільки при цій умові вони діставали з городів зеленину і обід в студентській їдальні. Таких старих і поважних людей, як б. професор математики Катеринославського Гірничого Інституту Федорів або відома діячка С. Ф. Русова, можна було зустріти раненько з лопатами чи сапами по дорозі на город, або вечором – по дорозі з роботи. Студентів так само було обернуто в робочих, що лише працювали на городах. Сава Чалий на десять років випередив Сталіна і уже в 1920 році захопився ідеєю колективізації. Ареную для експериментів стали славнозвісні відтоді університетські городи.

Ідея була така: професори й студенти обробляють городи, а за це дістають в студентській їдальні безплатні обіди. Але нічого доброго з цього експерименту не вийшло: люде тратили увесь час на городах, а в їдальні діставали за це одну страву: фасоллю, картоплю чи горох і то навіть нічим не помащені. Оповідали мені, що, крім колективного університетського городу, професори й де-які студенти діставали ще окремі кавалки землі для індивідуального обробітку і вжитку, але коли прийшла осінь і треба було збирати овочі, Сава Чалий видав декрета, щоби всі овочі з цих приватних городів було звезено в одне місце і здано для студентської їдальні, в обмін за обіди в майбутньому. Нічого було робити – професори та студенти все позносили й позвозили і продукти було закопано на зиму в ями. Одначе, коли

згодом ті ями почали розкривати, то виявилось, що все замерзло та погнило.

Насильство, яке чинив Сава Чалий над високою школою, викликало революцію серед студентства навіть в ті часи. Так само, навіть для Харківського Уряду такого порядкування було забагато і Комісар Освіти, нарешті, звільнив Університет з під кормиги Сави Чалого.

Оповідують, що у ті-ж перші часи панування большевиків на Україні комісаром Університету був якийсь неграмотний матрос Шклярук. Ректором Університету був тоді проф. Сидоряк. Це Галичанин, колишній директор гімназії за австрійських часів, людина старша. Як оповідають, він зробився на старости літ завзятим комуністом, але чи допомогло це Університетові – мені невідомо.

З часом, коли Харківський Комісаріят Освіти, під керуванням Шумського (засланого потім за український шовінізм до Московщини), взявся до більш систематичної роботи, – в Кам'янецькому Університеті, відповідно до загальних плянів, було переведено значні реформи, а саме з Університету було зроблено дві високих школи. Так, із факультетів історико-філософського та фізико-математичного було організоване ІНО, себ-то Інститут Народної Освіти, завданням якого є постачати професорів для середніх шкіл, а факультет агрономічний було виділено в окрему високу школу – Кам'янець-Подільський Сільсько-Господарський Інститут. Факультети богословський і правничий було скасовано.

Ось в такому вигляді існують ці дві школи і до сеї пори. Наука в обох, як нам відомо, провадиться українською мовою. Програм в обох школах відповідає, більш-менш, програму подібних шкіл у Європі, за виймком, звичайно, тих специфічних дисциплін, як марксизм, ленінізм та ріжна політграмота, що ними обтяжено програми всіх шкіл у Совіцькому Союзі, а тим самим і на Україні. Все-ж, як видно з видань професорів, вони, по можливості, стараються працювати для

справжньої науки і помалу поповнюють скарбницю української культури.

Звичайно, не підлягає жадному сумніву, що той страшенно тяжкий політичний режим, який існує на Україні, той дух окупаційної влади, що, полишаючи нам лише зовнішню форму, хоче залізом випекти увесь зміст української національної ідеї, що, нарешті, тамешні нечувано-тяжкі економічні умови повсякденного життя – все це не може не відбиватись на характері, на продуктивності, на значінню, на усьому життю цих високих українських шкіл.

Але треба вірити, що так довго не буде. Що прийде час, коли на Україні запанує справжня національна влада. Що теперішні підневільні високі школи у Кам'янці випростаються з під тягара окупації, зітхнуть повними грудьми і радісно стануть до праці на службу тим ідеалам, що присвічували першим основоположникам і організаторам Кам'янецького Українського Державного Університету.

ДОКЛАД
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЯЛЬНОЇ ЗЕМСЬКОЇ
УПРАВИ СЬОМОМУ ЧЕРГОВОМУ
ГУБЕРНІЯЛЬНОМУ ЗЕМСЬКОМУ ЗІБРАННЮ

Про асігнування одного міліону
карбованців на державний
український Університет
у Кам'янці-Подільському

В даний момент в Міністерстві Народної Освіти Української Республіки вирішується справа, що має надзвичайне виключно велике значіння для Поділля. Справа ся – заснування українського державного університету у Кам'янці-Подільському.

Честь ініціативи в сій справі належить Кам'янецькому громадянству, в особі міської думи, при чім ся ініціатива як раз щасливо зустрілася з планами Міністерства Освіти про заснування на Україні сітки університетів. Позаяк же Кам'янецьке громадянство виявило в сій справі велике заінтересованне і щедрість, то можна думати, що ще сеї осени Подільська губернія буде мати у себе вищу школу.

Фактично справа зараз стоїть так: Міністерство Освіти розглядає Кам'янець-Подільський, з погляду історичного, як стародавній культурно-історичний центр Подільської землі; з погляду географічного – як центр не тільки для західньої частини Подільської губернії, але і для північної Бесарабії, а також для Буковини і Галичини; нарешті, з погляду культурно-політичного, Кам'янець-Под. повинен бути культурним форпостом на західному рубі України.

На першому році Міністерство Освіти думає закласти у Кам'янецькому університеті два факультети – медичний і філологічний, а як що виясниться можливість, то також і математично-природописний. Викладова мова мусить бути українська, одначе, на філологічному факультеті будуть кафедри єврейської та польської літератури з відповідними викладавими мовами.

З боку фінансового, по обрахункам Міністерства Освіти, справа вимагає в першому році 2000000 карб.

Що до міста Кам'янця-Подільського, то міська Дума Кам'янця в справі університету на урочистому засіданню своєму, що відбулося 1 квітня, винесла такі постанови: 1) прийняти всі залежні від Думи засоби, які будуть необхідні для задоволення потреб справи такої надзвичайної ваги; 2) асігнувати мільон карбованців на улаштування і утримання університету; 3) відвести для університету помешкання, давши для цієї мети один з будинків, котрий виявиться найбільше придатним, згідно з вказівками особливої комісії по вибору цього помешкання.

Так стоїть зараз справа з університетом на Поділлю.

Представляючи її на розгляд гласних Народньої Ради, Подільська Губернська Управа не може не підкреслити всієї ваги сеї справи для людности цілої Подільської губернії і з свого боку зазначає, що як раз на долю першого демократичного зібрання народніх представників Поділля випала висока честь і великий обов'язок покласти свій камінь у фундамент першого на Поділлю величного храму науки. І з сим актом Подільська Народня Рада повинна тим більше поспішитися, що, як відомо Управі, де-які Народні Ради (Земства) України готові виявити в сім ділі надзвичайну щедрість, аби прихилити Міністерство Освіти до себе і добитись заснування університету у себе в першу чергу (Полтава, Кременчуг).

Що до фінансового боку справи, то Губернська Управа вважає, що Подільська губернія повинна

асігнувати на свій державний університет не менш одного мільона карбованців. Одначе, щоби се асігнування не зосталося тільки на папері, але дійсно могло бути переведено в реальне життя, то Управа, рахуючись з теперішнім становищем, коли податковий апарат народніх самоврядувань ще зовсім не налагоджений, пропонує зробити так: з асігнованого мільона в 1918 році фактично виплатити 200000 карбованців, решту ж грошей внести в слідуючі роки, розклавши виплату грошей у всякому разі не далі, як на три роки, себ-то до 1920 року включно. При чім, коли до того часу буде переведений поділ Подільської губернії на землі, то кожна земля повинна буде взяти на себе відповідну частину.

Докладаючи про зазначене вище, Губернська Управа пропонує Народній Раді:

1) Довести до відома Міністерства Освіти Української Республіки, що Подільська Губернська Народня Рада гаряче вітає заходи Міністерства в справі заснування на Поділлю, в м. Кам'янці-Подільському, державного університету і з свого боку обіщає виказувати Міністерству в сій справі всяку можливу допомогу.

2) Асігнувати в розпорядження Міністерства Народньої Освіти на потреби державного університету у Кам'янці-Подільському один мільон карбованців.

3) З асігнованих грошей 200000 карбованців виплатити сього же року - 1918, а решту - 800000 карб. впродовж двох слідуючих літ - 1919 і 1920 рр.

Державний архів Хмельницької області. - Ф. Р-260. - Оп. 1. - Спр. 40. - Арк. 19-20; Доклади Подільської Губернської Народньої Управи Губернській Народній Раді першого чергового народного зібрання: По народній освіті. Сесія з 22 по 26 квітня 1918 року. - Кам'янець на Поділлю: Друкарня Под. Губ. Правління, 1918. - С. 71-72.

ЗМІСТ

Адамський В. Р. Національне університетське будівництво доби Української революції 1917–1920 рр. у візії В. К. Приходька.....	3
З історії повстання українського університету в Кам'янці на Поділлі.....	22
Додаток. Доклад Подільської губерніальної земської управи сьомому черговому губерніальному земському зібранню.....	100

Науково-популярне видання

В. К. Приходько

З історії повстання українського університету
в Кам'янці на Поділлі

Упорядник та автор передмови

В. Р. Адамський

Художнє оформлення *Костянтин Кравчук*
Комп'ютерна верстка *Богдан Крищук*
Літературний редактор *Олеся Барташук*

Підписано до друку 15.12.2012. Формат 84x108/32.
Папір офсетний. Гарнітура Book Antigua.
Ум. друк. арк. 4,7. Обл. вид. арк. 4,2.
Тираж 300 прим. Зам. № 43.

Друк ПП Заколотний М. І.

Тел. (0382) 77-77-17

м. Хмельницький

вул. Соборна, 55

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК №3770 від 28.01.2010